

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

QASIMLI VÜSAL ƏFRAS OĞLU

**AQRAR SAHƏNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN
İQTİSADİ PROBLEMLƏRİ**
(Azərbaycan Respublikasının misalında)

5312.01 –“Sahə iqtisadiyyatı”

iqtisad üzrə elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ-2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: iqtisad elmləri doktoru, professor
Sadıq Vəli oğlu Salahov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Arif Güləhməd oğlu Hüseynov

iqtisad elmlər doktoru, professor
Gülşən Zahid qızı Yüzbaşıyeva

iqtisad elmləri doktoru
Natiq Əli oğlu Cavadov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Müdafiə “___” _____ 2017-ci il tarixdə saat 11:00-da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD.02.018 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi, 23.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

FD. 02.018 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının elmi katibi, i.ü.f.d.:

H.S.Şamilova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyi, regionların inkişafı və qeyri-karbohidrogen ixracının artırılması kimi məqsədlər aqrar sahənin modernləşdirilməsini zəruri edir. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin modernləşdirilməsi istiqamətində ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1995-ci ildən başlayaraq aqrar islahatların həyata keçirilməsi, xüsusilə sovxoz və kolxozların ləğv olunması, onlara məxsus torpağın, mal-qaranın və əmlakın paylanması, məhsulun qiymətlərinin sərbəstləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər aqrar bölmənin sosial və sahə strukturuna böyük təsir göstərmiş, kənd təsərrüfatında ciddi struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən aqrar siyasət nəticəsində ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığı gücləndirilmiş və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artmışdır. Xüsusən də 2004-2015-ci illər ərzində neft gəlirlərindən istifadə etməklə reallaşdırılmış iqtisadi artım modeli “aktiv şəkildə əsas kapitalla investisiya qoyuluşu” xarakterli olmaqla, dövr üçün qarşıya qoyulmuş hədəflərin reallaşdırılmasına zəmin yaratmışdır. Bu müddətdə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya 35 milyon manatdan artaraq 355,4 milyon manata çatmışdır. Xüsusən də 2005-2015-ci illər ərzində “Aqrolizinq” ASC vasitəsilə aqrar sahədə modernləşmə istiqamətində kifayət qədər iş görülmüş, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının cins heyvanlar, məhsuldar bitki sortları, gübrə və pestisidlərlə və müasir texnika ilə təminatı yaxşılaşdırılmış, meliorasiya və irriqasiya sistemi təkmilləşdirilmişdir.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni inkişaf tsiklinə, struktura və paradigmaya keçid eyni zamanda baş verir: 1. 1996-2016-cı illəri əhatə edən 20 illik ardıcıl iqtisadi artım 2016-cı ildə ilk dəfə azalma ilə əvəzləndi və yeni iqtisadi tsiklin əsası qoyuldu. Hazırda ölkədə faktiki ÜDM, potensial ÜDM-dən azdır; 2. İqtisadiyyatın strukturunda qeyri-ticari bölmənin (xüsusilə, tikinti və xidmət sahəsinin) kiçilməsi fonunda ticari bölmə (turizm, bəzi qeyri-neft sənaye və kənd təsərrüfatı sahələri) böyüməyə başladı və struktur dəyişdi; 3. Strateji yol xəritələrinə uyğun olaraq resurs əsaslı modeldən məhsuldarlıq əsaslı modelə keçidə start verildi. Transformasiya dövründə kənd təsərrüfatı bir tərəfdən əmək resurslarının düzgün istifadəsi, digər tərəfdən isə sənayenin xammalla təchizatı və ölkənin ixrac potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada aqrar sahənin modernləşdirməsi bu sektorda rəqabətqabiliyyətinin artırılması baxımından zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı il 16 mart

tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri" adlı sənəddə kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatı üzrə prioritet sektor elan edilmişdir. Prezidentin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə isə göstərilir ki, aqrar sahənin modernləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdiriləcək və 2025-ci ildən sonrakı dövrdə yüksək texnoloji inkişafa əsaslanan kənd təsərrüfatını formalaşdırılacaq. Məhz Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üzrə 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün gələcəyə baxışın yüksək texnoloji inkişafa əsaslanan, sənaye yönümlü, ətraf mühitə dair standartlarının tələblərinə uyğun və qlobal dəyər zənciri sistemində səmərəli inteqrasiya olunmuş kənd təsərrüfatının formalaşdırılması olduğu vurğulanır.

Şübhəsiz ki, bu hədəflərə nail olmaq üçün aqrar sahədə modernləşdirmə ilə bağlı problemləri təxirə salmadan həll etmək lazımdır. Xüsusən də hazırda aqrar sahədəki modernləşdirmə prosesinə aşağıdakı mövcud problemlər təsir edir:

- kiçik torpaq sahibliyinə əsaslanan ailə-kəndli təsərrüfatlarının üstünlük təşkil etməsi və bu təsərrüfatların bazar yönümlülüğünün aşağı səviyyədə olması, fermer tərəfdaşlığının və kənd təsərrüfatında kooperasiyanın, o cümlədən aqrar-sənaye inteqrasiyasının zəif olması;

- məhsulların həm istehsalı, həm emalı, həm də ticarəti mərhələlərində yaradılan əlavə dəyərin yüksəldilməsi üçün mövcud imkanlardan zəif istifadə olunması. Mütərəqqi təsərrüfatçılıq metodlarının tətbiqi təcrübəsinin geniş yayılmaması, əksər məhsullar üzrə istehsalın artımında ekstensiv amillərin rolunun böyük olması nəticəsində məhsuldarlıq göstəricilərinin aşağı olması;

- müasir suvarma qurğularından istifadə səviyyəsinin yüksək olmaması və əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatında problemlərin mövcudluğu;

- bazar infrastrukturunun, o cümlədən satış və anbar infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etməməsi. Emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin yerli xammal mənbələrinə əsaslanmasının kifayət qədər yüksək olmaması;

- istehsalçıların maliyyə resurslarına çıxışının və aqrar sığorta sisteminin zəif inkişaf etməsi;

- kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə informasiya və məsləhət xidmətləri sisteminin inkişaf etməməsi, fermerlərin öz fəaliyyətini mütərəqqi üsullarla həyata keçirmələri üçün müvafiq sahələrdə bilik və bacarıqlarının aşağı olması;

- kənd təsərrüfatı və ərzaq siyasətinin effektivliyinin daha da artırılma-

sı baxımından mövcud resurslarla bağlı təkmil informasiya bazasının yaradılması işinin (elektron kənd təsərrüfatının, torpaqların elektron kadastr sisteminin və heyvanların identifikasiyası sisteminin qurulmasının) başa çatmaması;

- qida təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə keyfiyyətin idarəedilməsi sisteminin beynəlxalq standartların tələblərinə tam uyğunlaşdırılmaması;

- kənd təsərrüfatı sahəsində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində çağırışlar;

- kənd təsərrüfatı problemləri üzrə həyata keçirilən elmi tədqiqat fəaliyyətlərinin praktika ilə əlaqələndirilməsinin zəif olması və s.

Səmərəli aqrar sahə az xərc sərf etməklə daha yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına nail olmağı nəzərdə tutur. Bu mənada beynəlxalq təcrübədə oxşar imkanlara malik olan müxtəlif ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalının fərqlənməsi həm də aqrar sahənin nə dərəcədə modernləşdirilməsini göstərir. FAO-nun hesablamalarına görə 2030-cu ildə yaxşı qidalanan əhali gündəlik 3050 kilokalori ərzaq istehlak edəcək ki, bu da indiki 2800 kilokalorilik göstəricidən 8,9 faiz çoxdur. Eyni yanaşmanı Azərbaycana tətbiq etsək ölkəmizdə ərzağa olan daxili tələb 2030-cu ildə 26,5 faiz artacaqdır. Ərzağa olan tələbin artımını kənd təsərrüfatının məhdud resursları (xüsusilə, torpaq və su) hesabına qarşılamaq üçün modernləşdirilmə yeganə yol sayılır. Modernləşdirmə imkan verir ki, kənd təsərrüfatının istehsal amillərinin məhsuldarlığı daha da yüksəlsin və nəinki ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, həm də ərzaq ixracının genişləndirilməsi üçün imkanlar yaransın. Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman bildirmişdir ki, "məhsuldarlıq hər şey demək deyil, amma uzunmüddətli dövəmdə hər şey deməkdir."

Çin, İsrail, Malayziya və Çili kimi ölkələrin iqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, inkişafın ilk pilləsində aqrar sahənin prioritet istiqamət olaraq seçilməsi, xüsusilə kənd təsərrüfatı və ona bağlı ərzaq sənayesinin modernləşdirmə tədbirləri əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Aqrar sahənin innovativ inkişafı və institusional islahatlar, bir tərəfdən bu sahənin səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxardığı halda, digər tərəfdən də resursların sənaye və xidmət sferalarının xeyrinə yenidən bölgüsü və urbanizasiya prosesi fonunda ümumi iqtisadi inkişafı təmin etmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsinin iqtisadi problemlərini öyrənmək və ümumi iqtisadi inkişaf prizmasından əsaslandırılmış təkliflər vermək zərurəti yaranmışdır.

Qlobal iqtisadi böhranın davam etdiyi bir şəraitdə aqrar sahədə moder-

nizasiya prosesinin nəzəri və metodoloji əsaslarının yenidən işlənilməsi və konseptual bir yanaşmanın formalaşmasına ehtiyac var.

Yuxarıda qeyd edilənlər də aqrar sahənin modernləşdirilməsinin iqtisadi problemlərinin araşdırılması və bu problemlərin həlli ilə bağlı müvafiq təkliflər hazırlanmasının respublikamız üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bunlar həm də seçilmiş mövzunun aktuallığına dəlalət edir və bu istiqamətdə tədqiqatın aparılmasının zəruriliyini göstərir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Aqrar sahənin modernləşdirilməsi məsələlərinin elmi təhlili son dünya iqtisadi böhranından sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Dissertasiya işində tarixən aqrar modernləşdirmə nəzəriyyələrinin təkamülü və müasir çağırışlar fonunda yeni paradıqlar barədə ədəbiyyatlar ciddi şəkildə təhlil edilmişdir. Azərbaycan alimlərindən Z.Ə.Səmədzadə, Ə.Verdiyev, Ə.Ə.Mahmudov, İ.Qarayev, S.V.Salahov, B.X.Ataşov, A.M.Məhərrəmov, İ.H.Aliyev, H.A. Xəlilov, V.H.Abbasov, A.T.Əhmədov, N.O.Eminov, G.Z.Yüzbaşıyeva, N.Ə.Cavadov, A.G.Hüseynov, A.K.Əmiraslanov, Q.S.Allahverdiyev, H.B.Allahverdiyev, A.Mustafayev, dünya alimlərindən Gray A., Boehlje M., Amanor-Boadu V., Fulton J., Karlisle F. R., Juma C., Pascal L. G., Hartley F. W., Bergek A., Jakobsson S., Hekkert M., Smit K., Tokgoz S., Şulənbayeva F.A., Plotnikov V.N., Restuccia D., Dennis T Y., Xiaodong Z., Adamopoulous T., Restukkia D., Laqakos D. , Mayk V., Zuboviç J., Domazet I., Stoşik I., Djomo J.M.N., Vilenski A., Qlazyev S., Qoliçenko O. və başqaları öz elmi araşdırmalarında bu məsələyə önəm verərək aqrar sahədə modernləşdirilmə probleminə toxunmuşlar və müvafiq praktik təkliflərlə çıxış etmişdirlər.

Cəmiyyətin bilik iqtisadiyyatı mərhələsinə qədəm qoyması aqrar sahədə modernləşdirilmənin fəlsəfəsini dəyişmiş və bu istiqamətdə elmi-tədqiqatlar üçün yeni çağırışları müəyyənləşdirmişdir. Son global iqtisadi böhranın yaratdığı yeni konyunktura və davamlı inkişaf konsepsiyasına əsasən müəyyənləşən gələcək hədəflər kənd təsərrüfatının iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri nəzərə alınmaqla modernləşməyə yeni yanaşma tələb edir. Kənd təsərrüfatında modernləşmə prosesi nəticəsində istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edilməsi, qənaət olunmuş ehtiyatların düzgün istiqamətlənməsi və aqrar sahənin informasiya cəmiyyətində statusu yetərinə təhlil edilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatda məqsəd aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətinin təşkilati-iqtisadi mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün modernləşdirmənin nəzəri-metodoloji əsaslarını hazırlamaq və praktik təkliflər verməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və məntiqi ardıcılıqla yerinə yetirilmişdir:

- aqrar sahədə modernləşdirmənin iqtisadi mahiyyətini açaraq onun təs-

nifləşdirilməsinə dair əsas yanaşmaları formalaşdırmaq;

- müasir şəraitdə aqrar sahənin iqtisadi modernləşdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- modernləşdirmə şəraitində aqrar sahədə əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini və optimal quruluşunu müəyyənləşdirmək;

- innovativ yönümlü investisiya qoyuluşunun əsas istiqamətlərini və səmərəli mexanizmini formalaşdırmaq;

- aqrar sahənin inkişafında İKT-nin rolunu aydınlaşdırmaq;

- tədqiqat və işləmələrin kənd təsərrüfatı sferasına təsirini aşkara çıxarmaq;

- istehsal funksiyasının bilik iqtisadiyyatı şəraitində yeni funksiya ilə əvəzlənməsi imkanının mövcudluğunu müəyyənləşdirmək;

- aqrar sahədə modernləşdirilmənin davamlı inkişafa, o cümlədən, ixrac potensialının artırılması və ərzaq təhlükəsizliyinə təsirinin mahiyyətini açmaq.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti aqrar sahədə modernləşdirmə prosesinin gedişində yaranmış iqtisadi, sosial və institusional münasibətlər, həmçinin kənd təsərrüfatı sahəsində innovativ inkişafın sürətləndirilməsi üçün metodiki və metodoloji yanaşma olmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı aqrar sahədə modernləşdirilmə prosesini əhatə edən təşkilati-hüquqi strukturlar olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını aqrar sektorda modernizasiya prosesinin sistemli təhlili təşkil etmişdir. Dissertasiya işində Azərbaycan və xarici iqtisadçı alimlərin kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiyaların tətbiqini əhatə edən elmi əsərlərindən, Azərbaycan Respublikasında hazırda qüvvədə olan qanunlardan, normativ hüquqi aktlardan, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamlarından, dövlət proqramlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat prosesində iqtisadi-statistik təhlil, vektor avtoregressiya və istehsal funksiyası kimi elmi metodlar tətbiq olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, İqtisadiyyat, Maliyyə və Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, “Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC-nin, Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitorinqi Sisteminin (FTMMS) statistik göstəriciləri, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun 1995-2016-cı illərə dair materialları, İnternet şəbəkəsində olan resurslar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sahədə modernləşdirmə prosesinin nəzəri-metodoloji əsasları hazırlanmışdır;

- Verdon-Kaldor qanununun əsasında iqtisadi artım və əmək məhsuldarlığı arasında güclü səbəb-nəticə əlaqəsinin mövcudluğunu aşkarlamaqla əmək ehtiyatlarının aqrar sahənin modernləşdirilməsinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir;

- işçi qüvvəsinin modernləşdirmənin və struktur dəyişmələrinin tələblərinə cavab verməsi üçün yeni mexanizmlər işlənmişdir;
- aqrar sahədə modernləşdirilmə və urbanizasiya təmayüllərinin qarşılıqlı əlaqəsi üzə çıxarılmış və prosesin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq təkliflər verilmişdir;
- dünyada yeni investisiya trendləri şəraitində aqrar modernləşdirilmənin sürətləndirilməsi üçün təkliflər hazırlanmışdır;
- Aqrar Elmin Kommersiyalaşdırılması Dövlət Fondunun yaradılması üçün nəzəri-konseptual əsaslar işlənmişdir;
- aqrar sahədə kiçik və innovativ sahibkarlığın inkişafının konseptual istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- bilik iqtisadiyyatı və yaşıl inkişaf paradigmasına əsaslanan inkişaf funksiyası müəyyənləşdirilmişdir;
- aqrar modernləşdirilmənin ixrac potensialının artırılmasına təsiri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanda aqrar sahənin davamlı enerji təminatının inkişafında rolu müəyyənləşdirilmişdir;
- Azərbaycanda “Elektron kənd təsərrüfatı” informasiya sisteminin ictimai blokçeyn sistemə keçidinin təmin edilməsi ilə idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində mexanizm işlənmişdir;
- Azərbaycanda “inkişaf bankı” yaratmaqla aqrar sahənin modernləşdirmə üçün yeni investisiya məhsullarının təklif edilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycanda aqrar yönümlü universitet klasteri və aqrotexnoparkın yaradılması üçün təşkilati-iqtisadi mexanizmlər təklif olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən aqrar sahədə modernləşdirilmə prosesini sürətləndirmək üçün həyata keçirilən dövlət siyasəti, həmçinin özəl sektor, elm və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində istifadə etmək mümkündür.

Dissertasiyanın nəticələrinin ali təhsil müəssisələrində dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında mühüm əhəmiyyəti ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə olunması. Tədqiqatın əsas nəticələri bir sıra elmi seminarlarda və beynəlxalq konfranslarda, həmçinin 2011-ci ilin noyabr ayında Afinada “Enerji sahəsində əməkdaşlıq və Qara Dəniz hövzəsində ətraf mühitin qorunması” adlanan konfransda, 2011-ci ilin dekabr ayında Varşavada “Avropa Birliyinin “Şərqi Tərəfdaşlığı” proqramı və Azərbaycan: çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda konfransda, 2012-ci ilin sentyabr ayında Seulda “Koreya Respublikası və Mərkəzi Asiya” adlanan IV Beynəlxalq seminarında, 2012-ci il iyun ayında Varşava Universitetində “Polşa-Azərbaycan münasibətlərinin tarixi və bu günü” adlı

beynəlxalq konfransda, 2012-ci ilin noyabr ayında "The Financial Times" dərgisinin İstanbulda təşkil etdiyi "Avropanın yeni BRİC ölkələrinə investisiya qoymaq" adlanan konfransda, 2012-ci ilin fevral ayında Vaşinqton Universitetində (St.Luisdəki) Yeni İnstitusional Sosial Elmlər Mərkəzinin Yaz Seminarları Seriyasında "Azərbaycanda orta sinfin sosial-iqtisadi və siyasi parametrləri" mövzusunda seminarda, 2013-cü ilin yanvar ayında Koreya Beynəlxalq İqtisadi Siyasət İnstitutunda təşkil olunmuş "Resursla zəngin ölkələr: Modernizasiya iqtisadi diversifikasiyanın əsasıdır" mövzusunda seminarda, 2013-cü ilin mart ayında Qahirədə İslam Konfransı Təşkilatının beyn mərkəzlərinin "İslam Konfransı Təşkilatı ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyası: Perspektivlər və çağırışlar" adlanan 4-cü forumunda, 2013-cü ilin mayın 15-də Qahirə Amerika Universitetində təşkil olunan "Azərbaycanın siyasi və iqtisadi inkişaf modeli" adlanan seminarda, 2013-cü ilin may ayında ABŞ-ın Ceymsstaun Fondunda keçirilmiş "Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə: Paradokslar və Çağırışlar" mövzusunda konfransda, 2013-cü ilin may ayında ABŞ-ın Stratfor beyn mərkəzində "Azərbaycan: Regionun iqtisadi, enerji və nəqliyyat mərkəzi" mövzusunda seminarda, 2013-cü ilin may ayında Los-Ancelesdə Kaliforniya universitetində iddiaçı tərəfindən edilmiş ictimai məruzədə, 2013-cü ilin oktyabr ayında Rio-de-Janeyroda "Müxtəlif qavrayışlar: Çin, ABŞ, Avropa İttifaqı, Braziliya və inkişaf edən dünya" adlanan beynəlxalq seminarda, 2013-cü ilin noyabr ayında Vyana Beynəlxalq İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutunda ictimai mühazirədə, 2013-cü ilin dekabr ayında Limada BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNIDO) "Yeni sənaye inqilabı və davamlı inkişaf üzrə əməkdaşlıq" mövzusunda olan 15-ci sessiyasında məruzə edilmişdir.

Əsas nəzəri müddəalar və əldə edilmiş nəticələr 2011-2016-cı illərdə beynəlxalq və respublika səviyyələrində keçirilmiş simpozium, konfrans və seminarlarda müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəa və nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (05 noyabr 2013-cü tarixli arayış), Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi (08 dekabr 2016-cı tarixli 31/13-811 №-li arayış) və AMEA İqtisadiyyat İnstitutu (20 dekabr 2016-cı il tarixli 43/493 №-li məktub) tərəfindən istifadə üçün qəbul edilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu üzrə 33 elmi əsər dərc edilmişdir. Bunların ümumi həcmi 55 çap vərəqi təşkil edir.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə edilmiş 218 adda (kitab, məqalə, tezis və internet portalı) ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 8 sxem, 23 mətndaxili cədvəl və 19 şəkil vardır. İşin ümumi həcmi 255 səhifədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, predmeti və obyekt, informasiya bazası, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə olunmasına dair məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işin birinci fəslə "Aqrar sahənin modernləşdirilməsinin nəzəri əsasları" adlanır. Burada modernləşdirilmənin nəzəri-metodoloji əsasları, aqrar sahənin modernləşdirilməsi nəzəriyyələrinin təkamülü və Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsinin xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Modernləşmə (ingiliscə modern - yenilənmiş, müasir) inkişafı sürətləndirmək məqsədilə obyektin yeni tələb və normalara, texniki şərtlərə və keyfiyyət göstəricilərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Dissertasiyanın mövzusunə uyğun olaraq biz yalnız iqtisadi modernləşməni tədqiqat obyektinə olaraq qəbul etsək də, modernləşmə həm siyasi və sosial, həm də mədəniyyət sahəsini əhatə etməklə ümumi ictimai xarakter daşıyır. Modernləşdirilmə nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri sayılan alman mütəfəkkiri Veber ilk dəfə modern kapitalist cəmiyyəti üçün rasionallaşdırma konsepsiyasını hazırlamışdır.

Klassik modernləşdirilmə nəzəriyyələri əsasən fərqləndirmə (differentiation) və rasionallaşdırma (rationalization) meyarları üzərində qurulub. Klassik nəzəriyyəni tənqid edən Luhmann, Smelser, Habermas və Schluchter kimi alimlər bildirirdilər ki, fərqləndirməyə əks olan (dedifferentiation) və rasionallaşdırmaya əks olan (derationalization) proseslər də modern cəmiyyətlər üçün xarakterikdir. Beləliklə, bu iki əks proses də bəzi tədqiqatçılar tərəfindən modernləşmənin tərkib hissəsi kimi qəbul edilir.

Yarım əsrdən çoxdur ki, Lipsetin modernləşmə nəzəriyyəsi müxtəlif elmi mübahisələr doğurmaqdadır. Bu nəzəriyyəyə görə modernləşmə - sənayeləşmə və iqtisadi inkişaf pozitiv sosial və siyasi dəyişikliklərə aparır. Lakin müasir dövrdə Çində modernləşmə heç də siyasi islahatlarla müşayiət olunmur və ya 19-cu əsrdə Argentina ən yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatsa da, siyasi həyatda ən yaddaqalan dövlət çevrilişləri oldu, nəinki siyasi islahatlar. Beləliklə, modernləşmənin hər bir ölkədə özünəməxsus şəkildə baş verməsi Lipsetin modernləşmə nəzəriyyəsinə mübahisələndirməyə imkan verir.

Lipsetin modernləşmə nəzəriyyəsinə ilk tənqid atəşinə tutanlardan biri Huntington oldu. O, modernləşmə nəzəriyyəsinin tərəfdarları ilə razılaşdı ki, iqtisadi inkişaf dərin sosial dəyişikliklərə gətirib çıxarır, amma bu dəyişikliklərin heç də həmişə progressiv və ziyansız olmadığını düşünürdü.

Rostounun modernləşmə nəzəriyyəsi iqtisadi inkişafı mərhələlərlə izah edir. **Birinci mərhələdə (traditional society - ənənəvi cəmiyyət)** - ənənəvi

cəmiyyətdə istehsal tamamilə istehlak olunduğundan ticarət barter yolu ilə aparılır və texnologiyadan istifadə məhduddur. Rostounun modernləşmə nəzəriyyəsinə görə **ikinci mərhələdə (preconditions for takeoff - qalxınma üçün zəmin)** ixtisaslaşma ticarət üçün izafi məhsul yaradır, güclü mərkəzi hakimiyyət özəl sahəni dəstəkləyir. **Üçüncü mərhələdə (takeoff - qalxınma)** sənayeləşmə nəticəsində işçi qüvvəsi aqrar sahədən sənayeyə keçir, inkişaf bir neçə region və istehsal sahəsi üzərində konsentrasiya olur. **Dördüncü mərhələdə (drive to maturity - kamilliyə doğru)** iqtisadiyyat şaxələnin, innovasiyalar yeni investisiya imkanları yaradır və urbanizasiya güclənir. **Beşinci mərhələdə (high mass consumption - yüksək kütləvi istehlak)** kütləvi istehlak genişlənir, iqtisadi aktivlik artır, servis sektoru aparıcı olur və sosial rifah yaxşılaşır.

Modernləşmə paradigması tarixi inkişaf prosesində özü də dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, XX əsrin 60-cı illərində modernləşmə postindustrial cəmiyyətə keçid kimi qiymətləndirilirdisə, hazırda modernləşməni bilik iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirən bir paradigma kimi qəbul edirlər.

Modernləşmə prosesini innovativ inkişaf olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki modernləşmə özlüyündə innovasiyaların tətbiqini ehtiva edir. Avstriya iqtisadçısı Şumpeter innovasiyanın beş tipini müəyyənləşdirmişdi: *yeni məhsul; yeni istehsal üsulu; təklifin yeni mənbəyi; yeni bazarlar; biznesin təşkilinin yeni yolları*. İnnovasiya geniş konsepsiyadır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) innovasiyaya yeni yaxud əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmiş məhsul (əmtəə və ya xidmət) və ya prosesin tətbiqi, yeni marketinq metodu, yaxud biznes təcrübəsi, iş yerinin təşkili və ya xarici əlaqələrdə yeni təşkilati metod kimi tərif verir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında modernləşdirmə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Modernləşdirmə əsasən yeni aqrotexnologiyaların tətbiqi, məhsuldar toxum və cins mal-qara, habelə kimyəvi gübrələr və pestisidlərdən istifadə, aqrotexniki xidmət sahəsində təkmilləşdirilməni əhatə edir. ABŞ-da Teodor W.Schultz ilk dəfə olaraq modernləşdirməni kənd təsərrüfatı üçün ənənəvilikdən texnologiyaya əsaslanan istehsalda bir keçid imkanı kimi xarakterizə etmişdir. ABŞ-da aqrar sahədə tədqiqat və işləmə (R&D) üçün hüquqi, siyasi, elmi və iqtisadi əsaslar yaradılmışdır. Hindistanın ötən əsrin 60-cı illərində tətbiq etdiyi "Yaşıl İnqilab" böyük miqyasda müasir elmtexniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi nəticəsində baş tutmuşdur.

Modernləşmə kənd təsərrüfatının inkişafını intensivləşdirir: vahid torpaq sahəsi hesabı ilə daha modern fondlara və daha ixtisaslı əmək sərfinə investisiya qoyuluşunun daim artması kənd təsərrüfatı məhsullarının da artımını təmin edir. Modernləşdirmə siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalının səmərə-

rəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də komplekslik, alternativlik və mümkün risklərdən sığortalanma kimi baza prinsiplərinin üzərində dayanmalıdır.

Azərbaycanda aqrar sahənin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün təhsil, tədqiqat və innovasiyadan ibarət bilik üçbucağının inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bilik üçbucağının sahibkarlıq fəaliyyəti ilə inteqrasiyası bilavasitə kənd təsərrüfatının modernləşmə prosesini sürətləndirə bilər. Avropa İttifaqında fəaliyyət göstərən Aqrar Bilik və İnnovasiya Sistemi (Agricultural Knowledge and Innovation System (AKIS)) Azərbaycanda innovativ kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əhəmiyyətli təcrübə sayıla bilər.

Fikrimizcə, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi üçün prioritet kimi, kiçik və orta sahibkarlıqla yanaşı, iri biznesin dəstəklənməsi zəruridir. Belə ki, bu, həmin istiqamətdə investisiya layihələrinin, bir tərəfdən daha az riskli (onların reallaşdırılma mümkünlüyü yüksəkdir), digər tərəfdən isə yüksək sosial və iqtisadi əhəmiyyətə malik olması ilə bağlıdır. İri müəssisələrin aktivlərindən kredit resurslarının cəlb edilməsi üçün təminat kimi istifadə edilə bilər; iri biznes professional idarəetmə komandasına və layihədə tələb olunan mütəxəssis bankına malikdir; iri biznes sistemi formalaşdırıcı rol oynayır və klasterlərin yaranması üçün əsas verir. Eyni zamanda kiçik və orta sahibkarlıq innovativ inkişafı ehtiva edən dəyər zəncirinə cəlb edilməklə əhəmiyyətli töhfələr verə bilər. Bu zaman yeni və ixtisaslı işçi qüvvəsinə yarana biləcək tələbatı ödəmək üçün dövlət-özəl əməkdaşlığı (PPP) gücləndirilməli, kadr hazırlığı həyata keçirilməlidir.

Dövlət dəstəyi üçün sahələrin seçilmə meyarı kimi onların kumulyativ potensialına baxmaq zəruridir.

Sxem 1. Modernləşdirməyə dövlət dəstəyi üçün sahələrin seçilmə meyarları

Azərbaycan Avropa İttifaqının təcrübəsindən istifadə edərək sahibkarların R&D fəaliyyətinə dövlət dəstəyi verə bilər. *Dövlət dəstəyinin prinsipləri* əsasında iri müəssisələrin modernləşdirilməsi üçün aşağıdakıları fərqləndirmək olar:

- üstünlüyü öz sosial cavabdehliyini sübut etmiş, inkişafda maraqlı, yüksək istehsal göstəricilərinə malik *effektiv müəssisələrə* vermək;

- xarici investorlarla müqayisədə daha riskli vəziyyətdə olan Azərbaycan *investorlarını* dəstəkləmək;

- dövlətin regional siyasətinin hədəfləri ilə uyğun olan layihələri seçmək (indiki zamanda aşağı investisiya aktivliyinə malik regionlarda). İqtisadi fəaliyyətin desentralizasiya olunması üçün regionların investisiya aktivliyinin artırılması lazımdır;

- yüksək hazırlıq səviyyəsinə və reallaşdırma dərəcəsinə malik layihələri seçmək;

- dövlət dəstəyinin qeyri-maliyyə üsullarından (infrastruktur, təşkilati-administrativ və s.) istifadə etmək;

- ümumən qəbul olunmuş beynəlxalq qaydalara, o cümlədən, ÜTT şərtlərinə uyğunlaşmaq.

Aqrar modernləşmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun klasterial xarakteri ilə bağlıdır. Porterin fikrincə desək, əsas, o deyil ki, ölkə və ya region nə istehsal edir, əsas necə daha yaxşısını istehsal etmək sualına cavab tapmaqdır. Azərbaycanda aqrar-sənaye klasterlərinin inkişafı zamanı dünya təcrübəsi diqqətlə öyrənilməli və ən uyğun variantlar seçilməlidir. Məsələn, Rusiyanın və Qazaxıstanın misalında görmək olur ki, dövlət klasterlərin təşəkkül tapmasında və inkişafında dominant mövqeyə malikdir. Beynəlxalq təcrübədən çıxış etsək Azərbaycanda aqrar-sənaye klasterial inkişafı üçün dövlətin elm mərkəzləri, biznes və təcrübəli donorlarla əməkdaşlıq çərçivəsində müvafiq proqram qəbul edərək həyata keçirməsi mümkündür.

Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsi aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva edir:

1. *Modernləşdirmə nəticəsində aqrar sferada kapitalın məhsuldarlığı artır;*
2. *Modernləşdirmə daha yüksək ixtisaslı əmək qüvvəsinə tələbat yaradır;*
3. *Modernləşdirmə aqrar istehsalın rəqabətqabiliyyətini yüksəldir;*
4. *Modernləşdirmə aqrar sferada yeni təşkilati və idarəetmə mexanizminin yaradılmasına təkan verir;*
5. *Modernləşdirmə Azərbaycanda elmin müəyyən sahələrinə praktik tələbat yaradır və elmin kommersiyalaşdırılmasına töhvə verir;*
6. *Modernləşdirmə təhsil sahəsində daha praktik əhəmiyyətli ixtisaslar üzrə kadrların yetişdirilməsi üçün əsaslar yaradır və təhsil-biznes əlaqələrinin kompleks xarakter almasına stimül verir;*

7. *Modernləşdirmə zəncirvari reaksiya şəklində aqrar sahəyə xidmət edəcək iqtisadiyyatın sektorlarının inkişafını təmin edir;*

8. *Modernləşdirmə aqrar sahənin ixrac imkanlarını genişləndirir;*

9. *Aqrar sahənin modernləşdirilməsi regionların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir;*

10. *Modernləşdirmə xarici investisiyaların aqrar sahəyə axını üçün zəmin yaradır;*

11. *Modernləşdirmə aqrar sahənin strukturunun optimallaşdırılmasını təmin edir;*

12. *Modernləşdirmə aqrar sahədə işçi qüvvəsinə olan tələbatı azaldır və beləliklə, urbanizasiya üçün şərait yaradır.*

Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilərkən aqrar islahatlardan sonra formalaşan təsərrüfatların həcmnin kiçik olması da mütləq diqqətə alınmalıdır. Qeyd edək ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı ilə bağlı sonuncu siyahıyaalınma 2015-ci ildə həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınması ilə işğal altında olan ərazilər istisna olmaqla ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan bütün təsərrüfatlar əhatə edilmişdir. Siyahıyaalma zamanı ümumilikdə 1352121 təsərrüfat, o cümlədən müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı 1385 kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan müəssisə, 3290 fərdi sahibkar təsərrüfatı, 916340 ailə kəndli təsərrüfatı, 431106 ev təsərrüfatı uçota alınmışdır.

Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının nəticəsində məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan ümumi torpaq sahəsinin 2288,1 min hektarını və ya 96,87 faizini kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri, 20,2 min hektarını və ya 0,86 faizini meşə, ağac-kol və tarlaqoruyucu bitkilər altında olan sahələr, 53,7 min hektarını və ya 2,27 faizini digər torpaqlar (su, yol, küçə, tikili, və s. altında) təşkil edir.

Təsərrüfatların istifadə etdikləri torpaqların əsas hissəsini (74,6 faizini) onların mülkiyyətində və (və ya) istifadəsində olan torpaqlar təşkil edir, icarə münasibətləri də geniş yayılmışdır. Belə ki, dövriyyədə olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 25,1 faizi hüquqi və fiziki şəxslərdən icarəyə götürülmüşdür. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların əsas hissəsini (67,2 faizini) əkin yeri təşkil etmişdir ki, əkinçiliklə məşğul olan təsərrüfatların da yalnız 32,1 faizinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində növbəli əkin dövriyyəsi istifadə etdikləri məlum olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı siyahıyaalınmasının nəticələrini təhlil edərkən aydın olur ki, bu sahədə kiçik torpaq sahibkarları üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 1-dən gördüyü kimi ölkədə 0,1 ha qədər kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olan 198 min təsərrüfat mövcuddur. 1000 ha hektardan çox kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi olan təsərrüfatların sayı isə cəmi

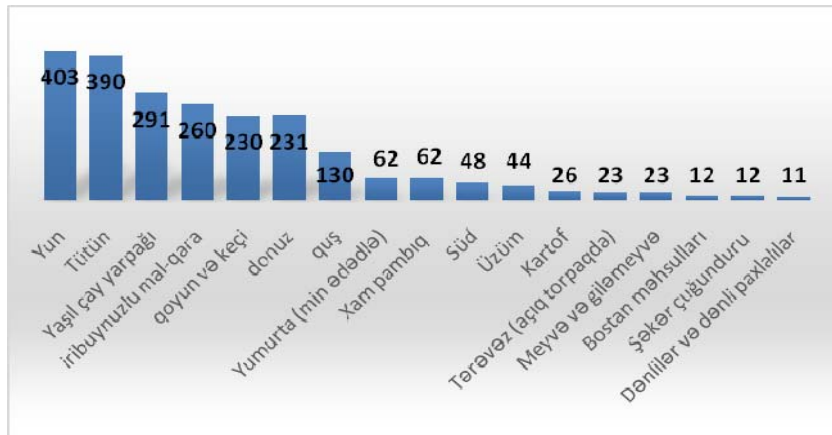
23 ədəd olmuşdur. Bu isə bir daha onu göstərir ki, aqrar sahənin modernləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər kiçik təsərrüfatların potensialının artırılmasına da xidmət etməlidir.

Cədvəl 1

Əkilmiş torpaqların sahəsinə görə təsərrüfatların qruplaşdırılması

	Bütün təsərrüfat kateqoriyaları	
	sayı,vahid	sahəsi, ha
Torpaq sahəsi olan təsərrüfatlar	944 768	1 537 778
O cümlədən:		
-<0,1 ha	198 001	6 672
0,1 - < 0,2 ha	66 359	8 814
0,2 - < 0,5 ha	150 492	49 874
0,5 - < 1 ha	163 169	114 427
1 - < 2 ha	175 819	234 279
2 - < 3 ha	84 832	201 774
3 - < 4 ha	42 062	142 221
4 - < 5 ha	20 831	91 290
5 - < 10 ha	29 132	192 452
10 - < 20 ha	8 375	104 087
20 - < 50 ha	3 689	104 064
50 - < 100 ha	1 385	85 970
100 - < 200 ha	405	49 221
200 - < 500 ha	169	48 127
500 - < 1000 ha	25	15 737
1000 ha və daha çox	23	79 769
Torpaq sahəsi olmayan təsərrüfatlar	407 353	x

“Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində işçi qüvvəsinin rolu” adlanan ikinci fəsildə əmək məhsuldarlığının iqtisadi artıma və modernləşdirilməyə təsiri öyrənilir. Müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatının quruluşunda baş verən dəyişikliklər, həm də az əməkütumlu sahələrin inkişafı ilə xarakterizə olunmuşdur. Məsələn, bitkiçilikdə əməkütumlu sahələrdən olan tütün, pambıq, çay istehsalı ciddi şəkildə azalmışdır. Aşağıdakı şəkildən də göründüyü kimi kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsullarının bir sentnerinə ən az əmək məsrəfi dənli və dənli paxlahlıardadır və son 15 ildə bu bitkilərin əkin sahəsində artım müşahidə olunmuşdur. Əksinə, 2016-cı ildən başlayaraq iqtisadiyyatdakı struktur dəyişikliklərinə uyğun olaraq əməkütumlu sahələr əhəmiyyətini artırmışdır.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsullarının bir sentnerinə əmək məsrəfi (2015-ci il, adam-saat)

Dissertasiya işində bu məsələ ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Həmçinin, Azərbaycanda sürətli iqtisadi artım və əmək məhsuldarlığı arasında güclü səbəb və nəticə (causality) əlaqəsinin mövcudluğunu Verdon-Kaldor qanunu əsasında sübut etmək modernləşdirmə prosesinə təsir göstərən iki amil – istehsalın yenilənməsi və işçi qüvvəsinin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Son illər Azərbaycan dünyada əmək məhsuldarlığı ən sürətlə artan ölkələrdəndir. Bu fəsilə Azərbaycanda istehsal sahəsində (o cümlədən, kənd təsərrüfatı sahəsində) artımla əmək məhsuldarlığının arasında olan qarşılıqlı əlaqələr təhlil olunur. Təhlilin nəzəri əsası olaraq Verdon və Kaldor kimi tədqiqatçıların məhsul istehsalı və əmək məhsuldarlığının arasında olan münasibətləri təsvir edən elmi əsərləri götürülmüşdür. Verdon qeyd edirdi ki, məhsul istehsalının artması əməyin bölgüsünə təsir göstərir. Buna görə də istehsalın genişlənməsi səmərəliliyin daha da artması ilə nəticələnir. Kaldor qeyd edirdi ki, faydalı tələbin artımı innovasiyaların yaranmasını və beləliklə də, əmək məhsuldarlığını motivasiya edir. O, miqyasa görə artımın (increasing returns to scale) dinamik təbiətinə əsaslanaraq bildirirdi ki, iqtisadiyyatın miqyası sənayenin strukturundan asılıdır. Bu ideya Kaldorun 1966-cı ildə çap etdirdiyi "Birləşmiş Krallıqda iqtisadi artımın aşağı sürətinin səbəbləri" (Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom) məqaləsində əhatə olunmuşdur. Kastilione bildirir ki, Kaldorun bu məqaləsindən sonra istehsalın artımı və əmək məhsuldarlığı arasında olan əlaqə Verdon–Kaldor qanunu adlandırılmağa başladı. Beləliklə, Verdon-Kaldor qanununu sadə şəkildə belə ifadə edə bilərik: istehsalın artımı həmin sahədə əmək məhsuldarlığını yüksəldir.

Dissertasiya işində Verdon-Kaldor qanununun Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tətbiq edilməsi ilə məhsul istehsalı və əmək məsuldarlığının qarşılıqlı əlaqəsi təhlil olunmuşdur. Kastilione Verdon-Kaldor qanununu kointegrasiya (cointegration) və Qreyncer səbəbiyyatı (Granger causality) ifadəsində formalaşdırır. Dissertasiya işində Qreyncer səbəbiyyat testi metodologiyasından və səhv-korreksiya modelindən (error-correction model) istifadə etməklə bir zaman sırasının (time series) başqasına olan təsiri qiymətləndirilir. Modeli qurmaq üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında 1993–2011-ci illərdə məhsul istehsalı (sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı) bir zaman sırası kimi tərtib olunub. İkinci zaman sırası isə bu sahələrdə olan əmək məsuldarlığı əsasında qurulub. 1993-cü il baza ili kimi qəbul edilib.

Qreyncer səbəbiyyatı əsasında hesablamalarımız göstərir ki, əmək məsuldarlığının istehsala təsirinin olmaması haqqında sıfır hipotezini rədd edə bilərik. Eyni zamanda istehsalın əmək məsuldarlığına təsirinin olmaması barədə sıfır hipotezini də qəbul etməmək mümkündür.

Təhlilin son mərhələsi impuls cavab funksiyası (impulse response function (IRF)) ilə istehsal və əmək məsuldarlığının bir-birinə təsirini qiymətləndirməkdir. Əvvəlcə, məhdudlaşdırılmamış avtoregressiya (unrestricted VAR) hesablanır və fərz edilir ki, hər iki dəyişən endogenidir (endogenous). Müsbət standart yayınma şoku (positive standard deviation shock) verməklə dəyişənlərin bir-birinə təsirlərini qiymətləndirmək mümkündür. Hesablama göstərir ki, Azərbaycanda əmək məsuldarlığı istehsala 4 il ərzində (2012-2015-ci illərdə) müsbət təsir edəcək, sonradan bu təsir neqativ hal alacaq. Lakin istehsalın əmək məsuldarlığına təsiri qarşıdakı 10 ildə (2012-2021-ci illərdə) müsbət olacaqdır. Ekonometrik təhlil göstərir ki, istehsalın özünə olan təsiri qarşıdakı 10 ildə pozitiv, əmək məsuldarlığının özünə təsiri isə ilk 4-5 ildə müsbət, daha sonra mənfi olacaq. Təhlil göstərir ki, Verdon-Kaldor qanununun 1993-2011-ci illərdə Azərbaycanda tətbiqi mümkün olmuşdur. Bu qanundan çıxan və gələcək üçün əhəmiyyətli olan nəticə budur ki, əmək məsuldarlığının özünə və istehsala olan təsiri 4-5 ildən sonra mənfiyə doğru dəyişə bilər. Bu çağırışı nəzərə alaraq işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yenilənməsi və bilik iqtisadiyyatı dövrünün tələblərinə uyğulaşdırılması əsas şərtidir.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda ÜDM-in təxminən 5.2 faizini təmin etsə də, məşğulluğun 36.3 faizini formalaşdırır. Öz növbəsində bu disproporsiya aqrar sahədə əmək məsuldarlığı və insan kapitalının inkişaf səviyyəsi ilə bağlı vəziyyəti əks etdirir. Modernləşdirmə prosesi əməyin intellektual yükünün artırılmasını zəruri edir. "Əməyin intellektuallaşdırılması" əqli

əməyin fiziki əməyə nisbətən üstünlüyünün artırılması deməkdir. Bu anlayış insan kapitalı nəzəriyyəsi və bilik iqtisadiyyatı paradigması ilə sıx bağlıdır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsini elmə Teodor Şults gətirmiş və onun davamçısı olan Qari Bekker tərəfindən inkişaf etdirilərək insan kapitalına sərmayə qoyuluşunun faydalılığı və insanın davranışına iqtisadi yanaşma formalaşdırılmışdır. Modernləşdirmə prosesində aqrar mütəxəssislərin əməyinin mürəkkəbləşməsi işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsinin artımını zəruri edir. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsal vahidlərinin əvvəllər tələb duymadıkları bir sıra mütəxəssislərə ehtiyacı var: zondlaşdırılmış torpaqdan alınan informasiyanı təhlil etməklə müvafiq qərar verməyi bacaran aqronom-menecer, biotexnologiyanı bilən zootexnik, səmərəli qərarların verilməsini təmin edən proqram təminatı üzrə mühəndis-proqramçı və s. Modernləşdirmə prosesinə dəstək verməkdən ötrü qısa, orta və uzunmüddətli dövrlərdə yüksək-ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün proqramların işlənilməsi zəruridir.

Azərbaycanda aqrar sahədə əmək bazarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri yaxşılaşdırılmalıdır. Peşə təhsilinin və ali təhsilin, xüsusən də texniki istiqamətdə və menecment hazırlığında keyfiyyəti yüksəldilməlidir. İxtisaslı və ucuz əmək xarici investorların ən çox diqqətini cəlb edən məqamdır. Perspektivdə dünya ucuz işçi qüvvəsindən (cheap manpower) daha çox ucuz beyin qüvvəsinə (brainpower) ehtiyac duyacaq. Yüksək insan kapitalı, Adam Smitin təbiri ilə desək ixtisaslı və mürəkkəb əmək, ixtisasız və sadə əməklə müqayisədə vaxt vahidi ərzində daha çox dəyər yaradır. Beləliklə, modernləşən aqrotexnologiyalar yalnız ixtisaslı və mürəkkəb əməklə vəhdət halında daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Kənd təsərrüfatında insan kapitalının inkişafı bu sahənin məhsuldarlığının artmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsi urbanizasiya prosesini sürətləndirir. İlk növbədə aqrar istehsalın davamı olaraq yaranan və kənd təsərrüfatının lokomotivi sayılan ərzaq sənayesi şəhərlərin, xüsusilə də əyalət şəhərlərinin inkişafına təkan verir. Digər tərəfdən isə aqrar istehsalın downstrim (downstream) və apstrim (upstream) sferalarının inkişafı bilavasitə şəhərlərlə bağlıdır. Aqrar sahənin inkişafını təmin edən infrastruktur (elm və təhsil müəssisələri, maddi-texniki təchizat və s.) şəhər iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Aqrar sahədə modernləşmə həm də, qənaət edilən resursların, xüsusilə də, əmək resurslarının şəhərlərə istiqamətlənməsinə şərait yaradır.

“Aqrar sahədə modernləşdirmə dünya investisiya trendləri perspektivində” adlanan üçüncü fəsildə aqrar sahənin modernləşdirilməsi sahəsində dövlət siyasəti, Azərbaycanda dünya investisiya trendlərinin kəşşməsi, aqrar sahənin modernləşdirilməsində vençur kapitalın rolu təhlil

edilir. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə keçirilən islahatların nəticəsi olaraq bu sahədə əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, mühüm proqramlar qəbul edilmişdir. Bununla yanaşı, aparılmış islahatların davamı kimi aqrar sahədə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və aqrar elmin yenidən təşkili istiqamətində müvafiq tədqiqat institutlarının, eləcə də digər aidiyyəti qurumların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması zərurəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən 3 may 2011-ci il tarixdə “Azərbaycanda aqrar sahədə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və aqrar elmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Xüsusi Komissiyanın yaradılması barədə” Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda qoyulan məsələlərin icrası aqrar sahədə aparılan islahatların davamlılığının təmin edilməsini, bu əsada, kənd təsərrüfatı sahəsinə investisiya qoyuluşu imkanlarının dəyərləndirilməsini şərtləndirir.

Aqrar sahəyə əsaslı vəsait qoyuluşu ilə bağlı töhfələr 6 kompleks proqram çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bunlar “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”, “Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”, “Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər)”, “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)”, “Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf Dövlət Proqramı (2008-2015-ci illər)” və 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramıdır.

Hazırda isə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2012-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn inkişafına dair Dövlət Proqramı” və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” çərçivəsində bu iş davam etdirilir.

“Aqroloziq” ASC və Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun dəstəyi ilə modernləşdirmə prosesi sürətləndirilmişdir. Hazırda Azərbaycan hökuməti hidromeliorasiya, aqro-meşəmeliorasiya, mədəni-texniki meliorasiya və kimyəvi meliorasiya üzrə tədbirlər həyata keçirir. Modernləşdirmə tədbirləri meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin normal istismarının təşkili, tələb olunan həcmərdə təmir-bərpa işlərinin görülməsi, suvarılan torpaqların su təminatının və onların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, sel və daşqın sularına qarşı mübarizə işlərini əhatə etmişdir. 2018-ci ilin dövlət büdcəsində “Dövlət investisiya proqramı”nın genişləndirilməsi xüsusilə kənd təsərrüfatı infrastrukturunun daha da təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesində xarici investisiyaların təsirini qiymətləndirmək bir sıra amillər (statistik məlumatların məhdudluğu, lazım olan zaman sıralarının mövcud olmaması və s.) səbəbindən

mümkün olmasa da, qeyri-neft sahəsində əcnəbi sərmayələrin təsirini qiymətləndirmək mümkün olmuşdur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft sektorunun artımına təsir etməsini yoxlamaq üçün iki dəyişəndən ibarət vektor avtoregressiya modeli (VAR) qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyaların artımı qeyri-neft sektorunun artımına təsir etməsini və ya etməməsini müəyyən etmək üçün VAR modelə Granger təsir testi tətbiq olunur. Testin nəticəsi göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların artımı qeyri-neft sektorunun artımına təsir göstərir.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) Azərbaycan kimi dünya okeanına birbaşa çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrə tövsiyəsi ondan ibarətdir ki, xarici birbaşa investisiya cəlb etmək üçün bu ölkələr daha çox limanlara deyil, bazarlara istiqamət götürməlidirlər. Xarici investisiyaların cəlbində maraqlı olan Azərbaycan üçün bir maraqlı nüans da ondan ibarətdir ki, dünyada investisiya siyasətinə kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu, dünya maliyyə arxitekturasının islahatı və iqlim dəyişikliklərinin təsirinin yumşaldılması kimi qlobal çağırışların təsiri əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı digər sahələrlə müqayisədə daha az xarici sərmayə cəlb etmişdir. Məsələn, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinə cəlb edilən sərmayə ölkə iqtisadiyyatı üzrə təşviq olunan investisiyanın 2010-cu ildə 0,1 faizini, 2015-ci ildə isə 0,2 faizini təşkil etmişdir. Hətta elə illər olmuşdur ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın xüsusi çəkisi 0-a yaxın olmuşdur. Yeni qlobal investisiya təmayülləri şəraitində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsinə sərmayə cəlb etmək imkanları artmışdır.

Azərbaycan özünün kiçik daxili bazarı, amma regional ixrac imkanlarını nəzərə alıb ixracyönümlü xarici investisiyaların (export-oriented FDI) və inkişaf etmiş infrastruktur və ucuz, həmçinin ixtisaslı işçi qüvvəsinə əsaslanıb səmərəliliyə söykənən xarici investisiyaların (efficiency-seeking FDI) modernləşmə prosesinə cəlbində maraqlı olmalıdır.

BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı bildirir ki, yaxın perspektivdə ərzaq və içkilər istehsalına xarici birbaşa investisiya cəlbi ilə bağlı optimallıq daha böyükdür. (Ola bilsin ki, əsas insan ehtiyaclarına aid edildiyi üçün). Eyni zamanda istehsal məkanında xərclərə qarşı həssas sahələrdən sayılan, məsələn, geyim sənayesi üzrə ixtisaslaşan TMK-lar daha ucuz işçi qüvvəsi təklif edən ölkələrə istiqamətlənməyə meyllənəcəklər. Körfəz ölkələri (Bəhreyn, Küveyt, Oman, Qatar, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri) onilliklər ərzində öz ərazilərində kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirmək siyasətindən əl çəkərək xüsusən keçid

dövrünü yaşayan ölkələrdə investisiya yatırmaqla həmin məhsulları idxal etməyə üstünlük verməyə başlayıblar. Bu mənada Azərbaycanın və Körfəz ölkələrinin maraqları üst-üstə düşür. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesinə investisiya yatırmaqla Körfəz ölkələri Afrika və ya Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə nisbətən daha etibarlı tərəfdaş (siyasi, iqtisadi, nəqliyyat və logistika nöqtəyi nəzərindən) qazana bilərlər. Bu istiqamət Azərbaycanın ixrac diplomatiyası üçün prioritetlərdən biri olmalıdır.

Azərbaycan həmçinin Avropa və Çinin transmilli şirkətlərini cəlb etməklə kənd təsərrüfatı, ərzaq və içki sənayesinə xarici investisiya axınını təmin edə bilər. "Cənub-Cənub investisiya trendi" çərçivəsində Avropadan Afrikaya; Çindən Afrika və Cənub-Şərqi Asiyaya; Körfəz ölkələrindən isə Afrika və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinə investisiya axını baş verir. Belə investisiya vektorlarının üzərində yerləşən Azərbaycan mütləq ixrac yönümlü birbaşa investisiyaların cəlbini sürətləndirməlidir. Məsələn ondadır ki, xüsusilə körfəz ölkələri və Çində izafi maliyyə kütləsi var ki, investisiya olaraq yatırılması zəruridir, digər tərəfdən isə Azərbaycan üçün qeyri-neft ixracını diversifikasiya etmək prioritetdir.

Azərbaycanda aqrar sahənin modernləşdirilməsini sürətləndirmək və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının texnikaya əlçatanlığı artırmaq üçün özəl sahənin də texniki təchizat sahəsində fəaliyyəti genişlənməlidir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı texnikasının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış transmilli korporasiyaların Azərbaycana cəlb edilməsi mühüm addım sayıla bilər.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin modernləşdirilməsinə əcnəbi sərmayələrin cəlbini sürətləndirmək məqsədilə Xarici investisiyaların təşviqi üzrə dövlət proqramı qəbul edilməli və xarici investisiyaların regional, sektoral, texnoloji və ixrac amillərinə söykənən təşviq tədbirləri müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycanda "Rəqabət Məcəlləsi" və "İnvestisiya haqqında" yeni qanunvericilik aktları qəbul edildikdən sonra yeni "Xarici investisiyaların təşviqi üzrə dövlət proqramı"nın həyata keçirilməsi zəruridir.

Qlobal iqtisadi böhran vençur kapitalın daha riskli, eyni zamanda perspektivli sahə olan kənd təsərrüfatına istiqamətlənməsi üçün zəmin yaradıb. Aqrar sahənin hazırda "uzun" pullara ehtiyacı var, vençur sərmayələr isə ən azı 5-6 illik müddətə yatırıla bilər. Bundan başqa, kreditdən fərqli olaraq, vençur investisiya girov, həmçinin yatırım zamanından dərhal sonra müntəzəm faiz ödənişləri tələb etmir. Ənənəvi bank kreditləri cəlb edən biznes layihələrində orta hesabla 30 faiz şəxsi və 70 faiz borc kapitalı olursa, vençur maliyyələşdirmə zamanı bu nisbət müvafiq olaraq 10 faiz və 90 faiz olur. Beləliklə, vençur kapitalın sahibkar üçün bir üstünlüyü də biznes planda onun payının daha az olmasıdır.

Dissertasiyada vençur fondların MDB məkanında əhəmiyyətliliyini göstərmək üçün Qazaxıstan təcrübəsi təhlil edilib. Qazaxıstan təcrübəsini əsas götürərək Azərbaycanda aqrar sahədə intellektual məhsul bazarının strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün elmi tədqiqatların nəticələrinin tətbiqi üzrə vasitəci fəaliyyət şəbəkəsi olaraq **Aqrar Elmin Kommersiyalaşdırılması Dövlət Fondunun** təsis edilməsi təklif olunub. Bu Fondun əsas məqsədi elmi tədqiqatların nəticələrinin bilavasitə iqtisadiyyatda tətbiqinə nail olmaq kimi müəyyənləşdirilməlidir. Fond həmçinin aqrar sahədə fundamental, tətbiqi və axtarış-innovasiya xarakterli layihələrin qrantlar şəklində maliyyələşdirilməsini də həyata keçirə bilər. Xarakter etibarilə bu fond dövlət dəstəyinə əsaslanan vençur maliyyələşmə kimi qiymətləndirilə bilər. **Aqrar Elmin Kommersiyalaşdırılması Dövlət Fondunun** sərmayələrinin əsas istiqamətləri yeni perspektivli heyvan və bitki sortlarının yaradılması, əkinçilikdə və kənd təsərrüfatı mallarının emalı və saxlanılmasında istifadə olunan innovativ texnologiyaların inkişafı olmalıdır. **Aqrar Elmin Kommersiyalaşdırılması Dövlət Fondunun** fəaliyyəti imkan verəcək ki, aqrar elmin strukturu kənd təsərrüfatının mövcud və perspektiv tələbatlarına uyğunlaşsın. Aqrar elm və kənd təsərrüfatının funksional cəhətdən partnyorluğunun gücləndirilməsi aqrar elmin ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafında rolunu artırmaqla yanaşı, kadrların hazırlığını gücləndirəcək, fundamental elmi tədqiqatları genişləndirəcək, elmin maliyyələşdirilmə mexanizmini təkmilləşdirəcək, təkcə aqrar sahəni deyil, həm də elmi-texniki infrastrukturunu modernləşdirəcək və elmin informasiya təminatını gücləndirəcəkdir.

“Aqrar sahədə modernləşdirilmənin davamlı iqtisadi inkişafda rolu” adlanan dördüncü fəsildə aqrar sahədə modernləşmənin ixrac potensialının artırılmasına, ərzaq təhlükəsizliyinə və davamlı enerji təminatı məsələlərinə təsiri qiymətləndirilmişdir. Aqrar sahənin inkişafında İKT-nin rolu göstərilmişdir. Modernləşdirmə siyasətinin sahəvi prioritetlərini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif elmi yanaşmalardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatı və ərzaq sənayesi sahəsində rəqabət üstünlüyünə malik və ixracönlü sahələr seçilməlidir. Bu zaman aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir: *regional tarazlıq; sahələrarası balans (Xərclər-Buraxılış modeli əsasında); məşğulluğun artırılması; iqtisadi təhlükəsizlik; ərzaq təhlükəsizliyi; geoiqtisadi tarazlıq; ekoloji tarazlıq; daxili resurs dəyəri daxil olmaqla iqtisadi səmərəlilik; innovasiya; dövlət siyasəti və s.* Məsələn, Çilinin ixracı təşviq edən ProChile təşkilatı öz ölkəsində yalnız 10 sahə seçərək onların təşviqi ilə məşğul oldu. Nəticədə bu gün Çilidə şərab, balıq, meyvə və tərəvəz, taxta, kompüter proqramlarının ixracı ən yüksək həddə çatıb və ölkə mis ixracının dominantlığından xilas olaraq ixracatını diversifikasiya edib.

Modernləşdirmə siyasətinin əsas məqsədi odur ki, ixrac məhsulunun

istehsalının dəyər zəncirində (value chain) mümkün qədər daha çox həlqələrin əhatə edilməsinə nail olunsun: xammal və yarımfabrikat ixracından daha çox hazır məhsul istehsalına keçid təmin edilməlidir. Dəyər zəncirini aşağı (upstream) və yuxarı (downstream) istiqamətlərdə genişləndirmək ixtisaslaşmanın artması, resursların səmərəli istifadəsi və müsbət reputasiya yaranması baxımından mühümdür. Beləliklə, ixrac məhsullarının rəqabətədavamlılığı arta bilər. Bu arada biznes modelinin seçilməsi vacib şərtidir: ixrac klasteri, kooperasiya və ya “bir kənd - bir məhsul”. İstehsal zəncirinin uzadılması upstream və downstream fəaliyyətlərin təşkili üçün Çinin “bir kənd - bir məhsul” biznes modeli və ya İsrailin kooperasiya təcrübəsi də öyrənilə bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsulu və ərzaq ixracının rəqabətədavamlılığı modernləşdirmə yolu ilə artırılmalıdır: daha az xərc və daha yüksək keyfiyyət. Azərbaycandan ixrac məhsullarının nə dərəcədə texniki tərəqqiyə əsaslanaraq istehsal edilməsi təhlil edilməlidir: yəni ixrac və idxal məhsulları nə dərəcədə əsas istehsal amilləri (resurs və əmək) və mütərəqqi amillər (texnologiya və ixtisas dərəcəsi) əsasında yaradılır. Əgər ixrac məhsulları daha çox texnologiya və ixtisaslı əmək hesabına istehsal olunarsa bu, ölkənin üstünlüyü deməkdir.

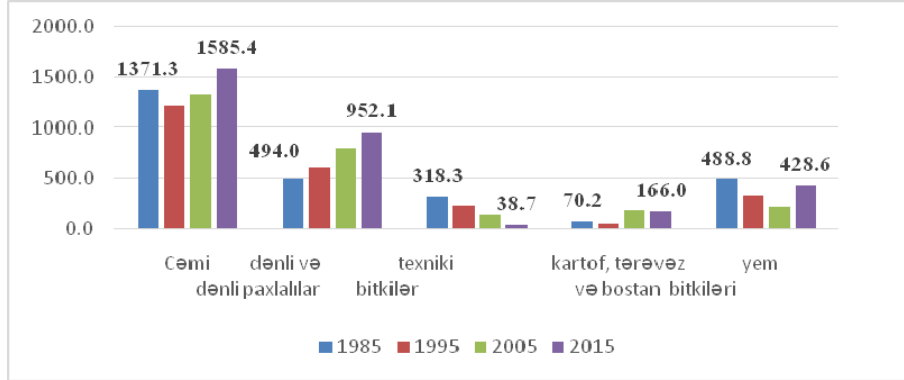
Modernləşmə Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq üçün xarici bazarlara daxil olmaq imkanı yaradan sertifikatların əldə edilməsinə yardım göstərə bilər. Azərbaycan ixracatçıları xarici bazarların tələbini ödəmək üçün beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş sanitar və fitosanitar normalara, o cümlədən **“Qida Məcəlləsi”** (Codex Alimentarius) və **Bitki Mühafizəsi Konvensiyasının** (Plant Protection Convention) tələblərinə cavab verməlidirlər. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sahəsində **Yaxşı Kənd Təsərrüfatı Təcrübəsi** (Good Agricultural Practices) və ərzaq emalı sənayesi üzrə **Yaxşı İstehsal Təcrübəsi** (Good Manufacturing Practices) standartları da mövcuddur.

Potensial ərzaq təhlükəsizliyi risklərinin sistematik təhlil və belə risklərin aşağı salınması üçün nəzarət və monitorinq sistemini ehtiva edən **HACCP (Hazard Analysis at Critical Control Points)** tələblərinə cavab vermək üçün ixracatçılara şərait yaradılmalıdır.

Əslində ərzaq təhlükəsizliyi və rəqabət üstünlüyünə malik sahələrin inkişafı bir medalın iki üzüdür. Əgər ərzaq təhlükəsizliyi milli səviyyədə bütün ərzaq məhsulları ilə 100 faizlik təminatı əsas götürürsə, rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi ölkənin yalnız rəqabət üstünlüyünə malik olduğu sahələrin inkişafını zəruri hesab edir. Məsələn, taxıl istehsalı Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi baxımından vacib element sayılsa da, rəqabət üstünlüyünə malik deyil. Belədə rəqabət üstünlüyü və ərzaq təhlükəsizliyi arasında “kompromis”in tapılması

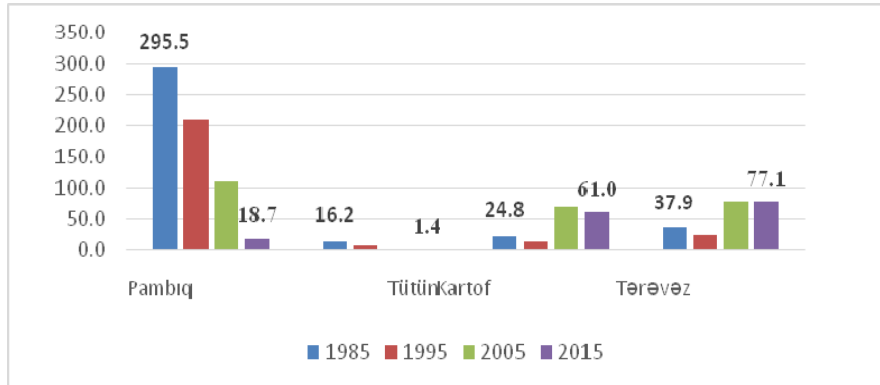
vacibdir. Belə kompromisin tapılmasında modernləşdirmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki modernləşmə daha az resursla daha çox məhsul istehsalına imkan verir ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyi və rəqabət qabiliyyəti arasında tarazlığın daha tez tapılmasına imkan verir. Modernləşdirmə kənd təsərrüfatı sahəsinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak sferalarını əhatə etməklə ərzaq təhlükəsizliyinin həllində mühüm rol oynayır.

Onu da qeyd edək ki, müstəqilliyin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda əkin sahəsinin strukturu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və daha çox ərzaq məşəli bitkilərin əkininə üstünlük verilmişdir.

Şəkil 2. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (min ha)

Şəkildən də göründüyü kimi ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün taxılın əksin sahəsi müstəqillik illərində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu artım isə əsasən pambıq və tütünün əkin sahələrinin azalması ilə nəticələnmişdir.

Şəkil 3. Bəzi kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (min ha)

Qeyd edək ki, buğdanın əkinin sahələrinin artmasında “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” da mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycana ərzaq sahəsində ixtisaslaşmış transmilli korporasiyaların (TMK) (Nestle SA, Unilever, Danone və s.) təşviqi ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi və ərzaq qiymətlərinin optimallaşdırılması baxımından mühüm rol oynaya bilər. Transmilli korporasiyaların cəlbinin ərzaq təhlükəsizliyi nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı üstünlükləri var: a) Yeni texnologiya və mütərəqqi menecmentin tətbiqi ərzaq təklifinin artması ilə nəticələnə bilər; b) Transmilli korporasiyaların fəaliyyəti yeni iş yerlərinin açılması və beləliklə, gəlirlərin artması fonunda ərzaq məhsullarına əlçatanlığın artırılması deməkdir; c) Transmilli korporasiyalar ərzaq təklifinin davamlılığını təmin edirlər; d) Bu yolla ərzağın ekoloji təmizliyi yüksəldilə bilər.

Cədvəl 2.

“2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” üzrə hədəf göstəricilərinə nail olma vəziyyəti

S/S	Hədəflər	2015-ci il (fakt)	2015-ci il üçün hədəf göstəriciləri	2015-ci ildən sonra inkişafın davamı üçün tələb olunan modernləşdirmə tədbirləri
1	2	3	4	5
1	Dənli bitkilərin əkin sahəsi (min hektar) (qarğıdalı ilə)	952,1	900	Dənli bitkilərin itkisiz yığılması üçün kombaynların gücünün və sayının artırılmasına ehtiyac var.
2	Dənli bitkilərin məhsuldarlığı (s/hektar)	31.5	32	
3	Dənli bitkilərin ümumi istehsalı (milyon ton)	2.99	2,8	
4	Ətistehsalının həcmi/kəsilmə iş çəkidi/ (minton)	298.6	340	Məhsuldarlığın artırılması üçün cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, yem bazasının gücləndirilməsi və maddi-texniki təchizat səviyyəsinin artırılması tələb olunur.
5	Süd və süd məhsulları istehsalı (milyon ton)	1.92	2,4	
6	Sənaye üsulu ilə illik quş əti istehsalı (min ton)	97.2	80	
7	Yumurta istehsalı (milyard ədəd)	1.55	1,3	
8	Kartof istehsalı (milyon ton)	0.839	1,12	Məhsuldar toxum sortlarının tətbiqi ilə yanaşı, həm də bir hektar əkin sahəsinə düşən kartofyığan kombaynın sayını 0,3-dən 0,4-ə yüksəltmək lazımdır.

1	2	3	4	5
9	Tərəvəz və bostan bitkiləri istehsalı (milyon ton)	1.75	1,72	Məhsuldar toxum sortlarının tətbiqi ilə yanaşı, meliorasiya və irriqasiya işlərinin aparılması, istehsalın təşkili üçün infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, habelə köhnəlmiş meyvə bağlarının yerində yenisinin salınması tələb olunur.
10	Meyvə istehsalı (min ton)	888	800	
11	Yağlı bitkilərin əkin sahələri (min hektar)	10.7	135	Yeni əkin sahələrinin salınması və bir hektar əkin sahəsinə düşən çuğundur-yığan kombayn sayının 1,2-dən 6 ədədə çatdırılması təmin olunmalıdır.
12	Şəkər çuğundurunun əkin sahələri (min hektar)	4.9	20	
13	Çay yarpağı istehsalı (ton)	0.58	3000	Yeni çay plantasiyalarının salınması və bir hektar sahəyə düşən çayyığan kombaynların sayı ən azı 5 dəfə artırılmalıdır.
14	Yem bitkilərinin əkin sahələri (min hektar)	428.6	500	İmişli, Qazax, Balakən və digər bölgələrlə yanaşı yeni yem zavodlarının tikintisinə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xəttilə vəsait ayrılmalı, yem bitkilərinin əkin sahələri genişləndirilməlidir.
15	Yüksək keyfiyyətli, balanslaşdırılmış qarışıq yem istehsalı (min ton)	0.007	2000	

Qeyd edək ki, bu dövlət proqramının əhatə etdiyi dövr ərzində büdcədən 914,2 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Dövlət proqramının icrası müddətində bəzi hədəflərə də nail olunmuşdur. Bu proqramın icrası müddətində reallaşdırmayan hədəflərə isə “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin icrası zamanı nail olunacaq.

Ərzaq təhlükəsizliyini artırmaq və fermerlərin biznesini dəstəkləməkdə İKT-nin rolu getdikcə daha çox qəbul olunur və 2003-2005 İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində rəsmi olaraq təsdiqlənib. Buna kompüterlərdən, internetdən, coğrafi informasiya sistemlərindən, mobil telefonlardan və həmçinin radio və televizor kimi ənənəvi mediadan istifadə daxildir. Elektron kənd təsərrüfatı nisbətən yeni bir fenomen olmasına

baxmayaraq, İKT-nin kənd təsərrüfatının inkişafı və yoxsulluğun azaldılmasındakı iştirakına dəlillər getdikcə artır.

Aqrar sahədə elektronlaşdırılmanın genişlənməsi informasiyaların ötürülmə sürətini və dəqiqliyini yüksəldir. Məhsulların qiymətləri, qoyulan vəsaitlər və istehlakçı meylləri haqqında ən son məlumatlardan xəbərdar olmaq fermerin qəbul etdiyi qərarların optimallığını əsaslı şəkildə yüksəldə və sövdələşmələrdəki mövqeyinə müsbət təsir edə bilər. Belə məlumatlar gələcək əkin və məhsullar haqqında və məhsulları satmaq üçün ən yaxşı zaman və yer haqqında qərar qəbul etmək üçün alətdir. Bir çox ölkələrdə, bu məsələnin həlli üçün təşəbbüslər həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təklifi və onlara olan tələbi qarşılaşdırmaq üçün qurulan sadə internet səhifələri aqrar məhsulların daha mürəkkəb ticarət sistemlərinin başlanğıcıdır. Bu saytlar yerli alqı-satqı internet səhifələrindən və qiymətlər haqqında informasiya sistemindən marketing və ticarət funksiyaları təklif edən sistemlərə doğru inkişaf edirlər.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 21 sentyabr tarixli "Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında" Sərəncamı da birbaşa aqrar sahədə modernləşmə və ixrac potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu sərəncamın icrası nəticəsində 2016-cı ildə yerli malların ənənəvi və yeni bazarlara çıxarılması imkanlarını artırmaq və beynəlxalq bazarlara inteqrasiya prosesini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan mallar və onların istehsalçıları barədə məlumatları əks etdirən, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində fəaliyyət göstərən www.azexport.az internet portalı yaradılmış və portalın real vaxt rejimində fəaliyyəti təmin olunmuşdur.

Eyni zamanda bu portalda istifadəsi sadə olan axtarış sistemi yaradılmışdır. Bu axtarış sistemi istehsal fəaliyyəti üzrə - hər bir mal növü, onun istehsalçısı, hüquqi ünvanı, əlaqə vasitələri, habelə istehsalçı qrupları, istehsal imkanları, tərəfdaşlar və s. məlumatların əldə olunmasına xidmət edir.

Eyni zamanda Azexport.az portalı Alibaba.com, Amazon.com, All.biz və dünyanın digər məşhur onlayn ticarət platformalarına da inteqrasiya olunub. Yəni Azərbaycan sahibkarı istehsal etdiyi məhsulu Azexport.az portalına daxil etməklə məşhur e-ticarət platformalarına da çıxış imkanı qazanır. Bu isə o deməkdir ki, Azexport.az portalı Azərbaycanın ixrac imkanlarının artırılmasına böyük töhfə verir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azexport.az portalına daxil olan ixrac sifarişlərində kənd təsərrüfatı məhsulları xüsusi yer tutur. Belə ki, 2017-ci ilin 9 ayı ərzində Azexport.az portalına 60 ölkədən ixrac sifarişləri daxil

olub və bu sifarişlərin ümumi məbləği 355 milyon ABŞ dollarından çox olmuşdur. İxrac sifarişlərini məhsullar üzrə təhlil etdikdə aydın olur ki, qeyri-neft sektorunda istehsal edilən konyak, şərab, soğan, noxud, göbələk, yumurta, kərə yağı, pendir, pambıq yağı, albalı şirəsi, nar şirəsi, fındıq ləpəsi, quru süd, toyuq əti, bibər turşusu sifariş olunan məhsullar arasındadır.

www.azexport.az internet portalı vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malları elektron ticarət qaydasında təqdim edən ixracatçılar ixrac əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün tələb olunan icazələri, ixrac subsidiyalarını və ixrac gömrük bəyannaməsini vahid elektron ərizə əsasında reallaşdırırlar. Azexport.az portalı vasitəsilə 2017-ci ildə 600 min biznes təmsilçisi "Made in Azerbaijan" məhsullarını görmüşdü ki, bu da dünyanın ən nüfuzlu sərgilərinin ziyarətçi sayı ilə müqayisədə 5 dəfədən də çoxdur. Azərbaycanda e-ticarətin imkanlarından istifadə və ixrac təşviqi tədbirləri nəticəsində 2017-ci ildə qeyri-neft ixracının həcmi 1/3 həddə artması proqnozlaşdırılır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 22 fevral tarixli 1255 nömrəli "Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Fərmana uyğun olaraq İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi ixracatçıların bu elektron xidmətlərdən istifadələrini təmin edəcəkdir. Azexport.az internet portalında yaradılacaq "Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı" ("Digital Trade Hub of Azerbaijan") bölməsinin vasitəsi ilə sahibkarlar xarici biznes tərəfdaşları ilə sənədləri, o cümlədən müqavilələri elektron formada tərtib edib və imzalaya biləcəklər.

Elektron kənd təsərrüfatının inkişafı ilk növbədə qanunvericilik bazasının yaradılmasını tələb edir. Beləliklə, aqrar elektronlaşma üçün münasib sosial və siyasi mühit, həmçinin funksional sistem yaradıla bilər. Kənd təsərrüfatında İKT-nin tətbiqi bu sahədə ixtisasın artırılmasını zəruri edir və maarifləndirmə əsas vəzifə kimi qarşıda dayanır. Dissertasiyada elektron kənd təsərrüfatı sahəsində block-chain texnologiyasının tətbiqi ilə bağlı fundamental təklif verilmişdir.

Dünyada iqtisadi inkişafın ənənəvi (conventional growth) modeli qum saati prinsipi ilə işləyir: daha çox ÜDM istehsalı üçün təbii sərvətləri daha çox istismar etmək tələb olunur. Ənənəvi iqtisadi inkişaf yolu ekoloji tarazlıq üçün (məsələn, qlobal istiləşmə formasında) ciddi çağırışlar ortaya qoyur. Bunun alternativini olaraq "yaşıl inkişaf" (green growth) isə bərpa edilən alternativ enerji növlərindən istifadə etməklə iqtisadi inkişafa nail olmanın mümkünlüyünü göstərir. Aqrar sahənin bilavasitə təbiətlə bağlı olması bu sektorda "yaşıl inkişaf" perspektivlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Son illərdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələri öz siyasətlərini daha çox davamlı inkişafı təmin etmək istiqamətində qururlar. İqtisadi tərəqqinin bir modeli olan davamlı inkişafda əsas məqsəd modern texnologiyalardan yararlanmaqla ətraf mühiti qorumaq şərtlə mövcud resurslardan insanların ehtiyacları üçün istifadə olunmasını təmin etməkdir. Bu mənada enerji hasilatının modernləşməsi enerji səmərəliliyinə aparır. Belə ki, bu resurslar istifadə olunarkən yalnız hazırkı vəziyyət deyil, eyni zamanda gələcək nəsillərin potensial ehtiyacları da nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə enerjiyə və enerji resurslarına olan tələbatı nəzərə alsaq, onda davamlı enerji siyasətinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu görə bilərik.

Azərbaycan Respublikasında "Alternativ enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə milli proqram"ın həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planında qeyd edilmişdir ki, sənaye, kənd təsərrüfatı və məişət tullantılarından biomaddələrin istehsalı və tətbiqi üzrə müasir texnologiyaların işlənməsi həyata keçirilməli, habelə biokütlə ilə işləyən kiçik elektrik stansiyaları layihələndirilməli və inşa edilməlidir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində biokütlə enerjisindən istifadə sahəsində irəliləyiş doğru ciddi addımlar atılmamışdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməklə istehsal olunan elektrik enerjisinin 79,9%-i biokütlədən alınan elektrik enerjisinin payına düşür. Biokütlə kimi qəbul olunan enerji mənbələri aşağıdakılardır: meşə və ağac emalından alınan tullantılar, sellüloz-kağız sənayesi tullantıları, kənd təsərrüfatının bioloji tullantıları, sənaye və məişət üzvi tullantıları, çirkab suları. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bioloji tullantıları və bəzi məhsulların hesabına enerjinin alınması üçün müvafiq tədqiqatların aparılması, müasir texnologiyaların tətbiqi və regionlarda biokütlə ilə işləyən kiçik elektrik stansiyalarının qurulması istiqamətində fəaliyyətlər həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda heyvandarlığın və quşçuluğun inkişaf etdiyi bölgələrdə kiçik bioqaz qurğularının tətbiqi nəticəsində əldə olunan maye gübrələrin əkinçilikdə məhsuldarlığın artırılmasında istifadə olunması mümkündür. Qobustan rayonu ərazisində tikilən hibrid tipli elektrostansiya özündə bioqaz, külək və günəş sistemlərini birləşdirir və qurğu dünyada bu tiptə tikilən ilk elektrostansiya.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalının getdikcə daha çox elektrik enerjisi istehlak etməsi bu sahədə modernləşdirmə aparılmaqla davamlı enerji mənbələrindən, o cümlədən biokütlə enerjisindən istifadəni zəruri edir. Kənd təsərrüfatının enerji səmərəliliyini dəyərləndirmək üçün dünya təcrübəsində enerji intensivliyi göstəricisindən istifadə olunur. Kənd təsərrüfatının enerji intensivliyi istehlak olunan enerji miqdarının bu sahənin ÜDM-inə nisbətində bərabərdir və 1 manat ÜDM üçün istifadə olunan enerji

miqdarını göstərir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, meşəçilik və balıqçılıqda ümumi enerji intensivliyi 2007-ci illə müqayisədə 2011-ci ildə 15, 2 faiz azalaraq 0,28 kilovatt/saat/manata bərabər olmuşdur. 2000-ci illə müqayisədə Azərbaycanda ümumi enerji səmərəliliyi göstəricisi də xeyli yaxşılaşmışdır. Enerji intensivliyində kəskin azalmanın əsas səbəbi son illər ərzində ÜDM-in kəskin artmasıdır. Digər bir səbəb elektrik enerjisi istehsalında tamamilə təbii qazdan istifadəyə keçilməsi və sayğacları kimi energetika sektorunda aparılan islahatlardır. Sadəlik arqumentlərdən başqa kənd təsərrüfatı istehsalında daha modern və enerjiyə qənaət edən cihaz, maşın və avadanlıqların tətbiqi və enerji istehlakına psixoloji münasibətin yaxşılaşması enerji səmərəliliyini artırmışdır.

Əsas diqqət biokütlə enerjisinin daha səmərəli üsullarla alınmasını təmin edən modern texnologiyaların inkişafına və bu sahəyə investisiya qoyuluşuna istiqamətlənməlidir. Bir hektar torpaqdan 10 ton qarğıdalı almaq mümkündür ki, bunun da hər tonunun qiyməti yem və ərzaq məqsədi üçün 250 ABŞ dolları ilə götürülsə, qarğıdalının yekunda cəmi dəyəri 2500 ABŞ dollarına bərabərdir. (Hərçənd ki, Azərbaycanda qarğıdalının məhsuldarlığı illik orta hesabla 2 dəfə az, başqa sözlə, hər hektardan 5 ton təşkil edir). Təsəvvür edək ki, qarğıdalı etanol istehsalı üçün satılır. Onda bir hektar qarğıdalı məhsulundan alınan 4000 litr etanolun qiyməti (0,63 ABŞ dolları/litr hesabı ilə) 2520 ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. Əgər modern texnologiyaların tətbiqi nəticəsində qarğıdalıdan etanol alınması 10 faiz artsa, onda bir hektar ərazidən əldə olunan gəlir 2750 ABŞ dollarına çatır. Əlbəttə, bu halda imkan xərci (opportunity cost) əsasında yem və ərzaq üçün də qarğıdalının qiyməti bahalaşacaqdır. Azərbaycanda qarğıdalıdan etanol alınması məsələsində bir neçə aspekt nəzərdə tutulmalıdır: 1) Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi tələb edir ki, taxıl məhsulları daha çox daxili qida və yem tələbatının ödənilməsinə yönəldilsin. Hazırda taxıl məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsi ərzaq təhlükəsizliyi proqramında qarşıya qoyulan hədəflərdən uzaqdır. Məsələn, buğda ilə özünütəminat səviyyəsi 2015-ci ildə 54,8 faiz olmuşdur; 2) Medaın digər üzvi iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətidir. Əgər modern texnologiyalar qarğıdalının etanola çevrilməsini, qarğıdalıdan yem və ərzaq məhsulu kimi istifadədən daha rentabelli edəcəksə, onda birinci istiqamətə üstünlük verilməsi iqtisadi məntiqlə izah olunandır; 3) 2010-cu ildə qarğıdalının məhsuldarlığı hər hektardan 4,51 ton təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ildən ən aşağı göstəricidir. Ümumiyyətlə, taxıl məhsullarının rentabellik səviyyəsi, son illər təbii amillərin təsiri altında güclü fluaktasiyaya məruz qalmışdır və 2010-cu ildə 39,8 faiz təşkil etmişdir. Nəzərə alanda ki, buğda məhsullarının hər hektarına 40 manat subsidiya verilir, üstəlik buğda istehsalçıları digər

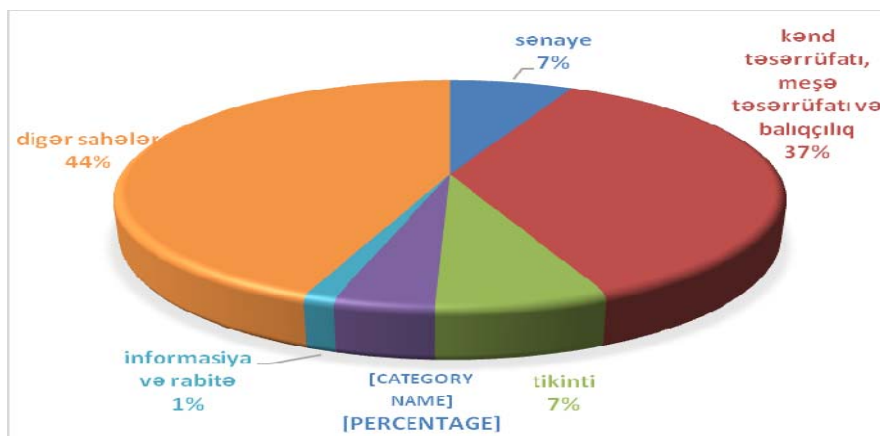
güzəştlərdən (vergi güzəşti, maya dəyərindən ucuz su resursu, imtiyazlı kreditlər və s.) də yararlanırlar, onda bu səviyyədə rentabellik göstəricisinin mahiyyəti aydınlaşar. Digər tərəfdən isə lazımi aqrotexniki qaydalara tam əməl edilməməsi, əsas və dövrüyyə vəsaitləri (texnika, gübrə və s.) ilə normativlərə uyğun təmin olunmamaq maya dəyərini aşağı salır. 2010-cu ildə 1 ton taxılın (qarğıdalısız) maya dəyəri 149,1 manat təşkil etmişdir. Kompleks modernləşmə tədbirləri nəticəsində hər hektardan istehsal olunan qarğıdalının məhsuldarlığını yüksəltmək mümkündür. Yüksək məhsuldarlıq şəraitində gələcəkdə əlverişli texnoloji imkanlar yaranarsa və etanol qiymətləri artarsa qarğıdalı məhsulundan yanacaq istehsalında istifadə daha səmərəli olacaqdır.

BMT tərəfindən Azərbaycanda bu əsrin ilk yarısında temperaturun yüksəlməsi və su ehtiyatlarının azalması proqnozlaşdırılır. Belə bir çağırışla üzləşən Azərbaycan gələcəkdə istilik və quraqlıq sevən bitkilərin əkilməsi və meliorasiya və irriqasiya infrastrukturunun daha da təkmilləşdirilməsi yolu ilə su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyin artırılması perspektivlərini nəzərdən keçirməlidir.

“Aqrar sahədə modernləşdirmə siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları” adlanan beşinci fəsildə aqrar sahədə ümumi amil məhsuldarlığının artırılması yolları, aqrar sahədə investisiya qoyuluşunun modernləşdirmə prosesində rolu, modernləşdirmənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri və aqrar modernləşdirilmə prosesində tədqiqat və işləmələrin (R&D) rolu öyrənilib. Bu fəsildə Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsal vasitələrinin kəmiyyət dəyişmələrinin istehsal olunan məhsulun həcminə təsiri qiymətləndirilmişdir. İstehsal vasitələrinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi müəyyən mənada modernləşdirmə paradigmasına uyğun gəlir. Burada söhbət təkcə, yeni texnika və ya məhsuldar sort və cinslərdən getmir, həm də ixtisaslı əməyin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Modernləşdirmə nəticəsində tətbiq edilən yeni texnologiyalar adekvat olaraq əmək qüvvəsinin təşkili, miqyası və keyfiyyəti ilə bağlı yeni tələbləri ortaya qoyur. Nəzərə alanda ki, 2016-cı ildə Azərbaycanda məşğul əhəlinin 36,3 faizi kənd təsərrüfatı sahəsində çalışmışdır, onda bu sahədə işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarına uyğun güclənməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olması aydınlaşar.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində məşğul olan əhəli orta dünya göstəricisi - 35,3 faizdən (2008-ci ilin göstəricisi) bir qədər yüksəkdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əhəlinin maksimum 5 faizi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur: məsələn, Belçikada əhəlinin 2 faizi (2007-ci il), Kanadada 2 faizi (2006-cı il) və ABŞ-da cəmi 0,7 faizi (2009-cu il). Belçikada kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan 2 faiz işçi qüvvəsi ÜDM-in 0,7 faizini, Kanadada

kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan 2 faiz işçi qüvvəsi ÜDM-in 2,2 faizini və ABŞ-da kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan 0,7 faiz işçi qüvvəsi ÜDM-in 1,2 faizini təmin edir. Azərbaycanda isə aqrar sahədə çalışan 37 faiz əhali ÜDM-in cəmi 6 faizini istehsal edir.

Şəkil 4. Məşğul əhəlinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü (2016-cı il)

Tədqiqat iki maraqlı tendensiyanı üzə çıxarır:

1. Ölkədə adambaşına düşən milli gəlir artdıqca kənd təsərrüfatının ÜDM-də xüsusi çəkisi azalır;

2. Ölkədə adambaşına düşən milli gəlir artdıqca kənd təsərrüfatının ÜDM-də və əhəlinin məşğulluğunda xüsusi çəkili daha çox yaxınlaşır.

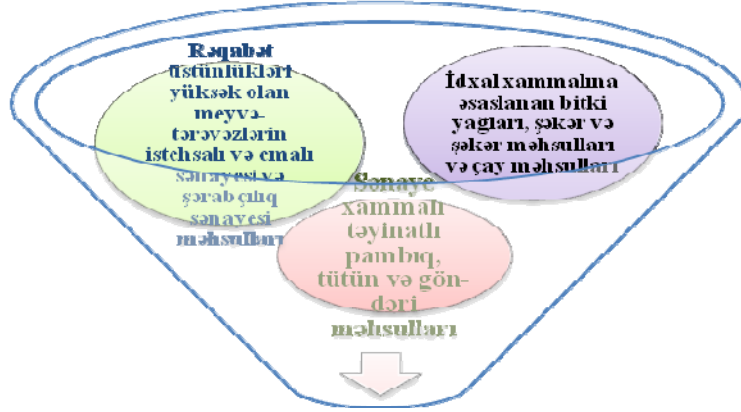
Apardığımız araşdırma göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı əmək tutumludur və məcmu məhsuldarlıq amili (Total Factor Productivity) müsbətdir. Dissertasiya işində əmək və kapital həcmi ilə məhsul istehsalı arasında əlaqəni təhlil etmək üçün iqtisadi-riyazi üsullar tətbiq olunmuş və istehsal funksiyasından istifadə edilmişdir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdə ümumi məhsuldarlıq artımının yüksək olmasına baxmayaraq kənd təsərrüfatında bu göstərici aşağı səviyyədədir.

Qısa və orta müddətli dövəmdə aqrar sahə qeyri-neft ixracının genişlənməsində mühüm rol oynayacaqdır. Azərbaycanda 2015-ci ildə qeyri-neft ixracının yarısını kənd təsərrüfatı məhsulları, ərzaq və içkilər təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, əsasən meyvə və tərəvəz üzrə ticarət balansımız müsbət saldoya malikdir. Rusiya bazarı Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas bazarıdır. Digər ölkələrin və Azərbaycanın bu

bazara ixrac etdiyi əsas məhsulların təhlili əsasında ixrac üçün üç əsas məhsul müəyyən edilib: fərəş pomidor (xüsusilə istixanalarda ilboyu yetişdirilən pomidor), təzə xiyar (kornişon) və meyvələr (məs. fındıq, alma, nar, xurma, bostan məhsulları). Azərbaycan bu məhsulların hər biri üçün rəqabət göstərmək imkanlarına malikdir və qısa müddət ərzində onların istehsalını və məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla bilər.

Ümumilikdə isə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracında üstünlük təşkil edən sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla bilər.

Şəkil 5. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracında üstünlük təşkil edən 3 sahə

Kənd təsərrüfatının ixracönlümlülüyü isə bilavasitə sahənin modernləşdirilməsində və nəticə etibarilə rəqabət qabiliyyətinin artmasından asılıdır. Dissertasiyanın digər fəsilərində qeyd olunduğu kimi meliorasiya və irriqasiya tədbirlərinin aparılması, təsərrüfatların modern texnika və texnologiyalarla təmin edilməsi, dövrüyyə vəsaitlərinin kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqat və işləmələrə daha çox sərmayə yatırılması, habelə işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini və məhsul həcmi artırmışdır. Lakin kənd təsərrüfatı üçün lazım olan texnikanın sayı və gübrənin miqdarı hələ də orta dünya səviyyəsindən geridə qalır.

Kənd təsərrüfatında modernləşdirmənin əsas istiqamətlərini müəyyən-ləşdirmək üçün aqrar istehsalda azalan, artan və yaxud sabit geri qayıtma tendensiyasının mövcud olmasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatına dair nəzəri və empirik araşdırmaların bir hissəsi modernləş-

dirmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə yönəlmişdir. Nepalın ənənəvi kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsində təhsilin təsirinin qiymətləndirilməsi üçün Pudasaini istehsal funksiyası metodundan yararlanmışdır. P. D. Konstantin və başqaları qeyd etmişdir ki, istehsal sərhədindən (production possibility frontier) yuxarı fəaliyyət göstərən istehsalçılar texniki səmərəli hesab olunur, lakin istehsal sərhədindən aşağıda fəaliyyət göstərənlər texniki səmərəsizdir. Modernləşdirmə isə istehsalçılara istehsal sərhədindən yuxarı sahədə fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatında istehsal amilləri (input) ilə məhsul arasındakı əlaqənin göstərilməsi üçün istehsal funksiyasının Kob-Duqlas forması istifadə olunmuşdur. İstehsal funksiyalarının təhlili onu göstərir ki, kapital kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi və yoxsulluğun azaldılması üçün böyüməkdə olan kənd təsərrüfatı əsas rol oynadığından yeganə yol kapital və əməyin məhsuldarlığının artırılmasıdır. Bu mənada əsas istehsal fondlarının modernləşdirilməsi və dövrüyyə vəsaitlərilə təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, həmçinin işçi qüvvəsinin ixtisasının yüksəldilməsi kənd təsərrüfatı sektorunda məhsuldarlığın artmasına gətirib çıxara bilər.

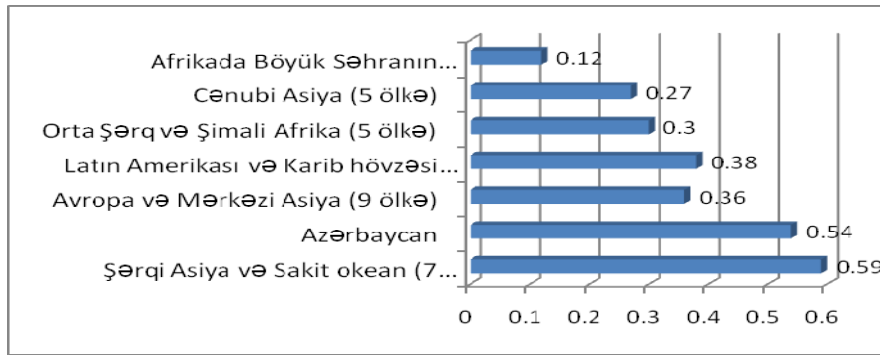
Azərbaycanda aqrar sektorda istehsal amillərinin son məhsula təsirini analiz edərkən yeni bir yanaşma - **əlavə-dəyərli kənd təsərrüfatı** (value-added agriculture) paradigmasının nəzərə alınması məqsəduyğundur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalında yeni əlavə dəyərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatında dəyərin artırılmasına müvafiq innovasiya yönümlü proseslər, məsələn, bio texnologiyanın tətbiqi, ərzaq mühəndisliyi (istehlak oluna bilən xam məhsul), hormonsuz mal əti, bio-yanacaq və s. məhsuldarlığı artıran fəaliyyətlərlə nail olmaq mümkündür. Əlavə dəyər konsepsiyasına əsasən modernləşmə mövcud proses, prosedur, məhsul və xidmətlərin təkmilləşdirilməsi, yaxud yenilərinin yaradılması ilə yerinə yetirilə bilər. Modernləşdirmə hətta ənənəvi bitkilərin qeyri-qida məhsullarına çevrilməsinə, məsələn, qarğıdalıdan etanol və soya kökündən biodizel yanacağının alınmasına qədər genişləndirilə bilər.

FAO-nun 1980-2005-ci illər üzrə 100 ölkənin məlumatları əsasında hesablamaları göstərir ki, az məhsuldar kənd təsərrüfatı sahəsinə malik olan ölkələr daha məhsuldar aqrar sektoru olan dövlətlərin səviyyəsinə yaxınlaşmaqdan əvvəl, uzaqlaşır və burada konvergeniya hiss olunmur. Yaxşı idarəçilik, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, mükəmməl inkişaf etmiş torpaq bazarı və kiçik sahibkarlara əlverişli olan texnologiyaların əlçatanlığı inkişaf etməkdə olan ölkələri "məhsuldarlığın aşağı artımı tələ"indən xilas edə bilər.

Start vəziyyətində kənd təsərrüfatı üzrə aşağı məhsuldarlığa malik olan ölkələr hər işçiyə düşən əsas fondlar və fermer təsərrüfatının orta ölçüsü göstəriciləri üzrə geriləyirlər. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə istehsal funksiyalarının qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, məcmu amil məhsuldarlığı artır və bu baxımdan Azərbaycan digər inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə istisna təşkil edir. Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatının məcmu amil məhsuldarlığının yüksəlməsi ölkəmizin inkişaf etmiş dövlətlərlə aqrar sahənin məhsuldarlığı sahəsində konvergeniya etdiyini göstərir. Belə paradoksun yaranmasında əsas səbəb Azərbaycanda neft gəlirlərinin qeyri-karbohidrogen sektorunun, o cümlədən, kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilməsi ilə əlaqədardır.

Aqrar oriyentasiya indeksi (agricultural orientation index) kənd təsərrüfatının dövlət büdcəsinin xərclərində xüsusi payı, bu sahənin ÜDM-dəki xüsusi çəkisinə nisbətən ölçülür. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda indeksin oynadığı rolun bu sahənin dövlət büdcəsindən aldığı vəsaitə uyğunluq dərəcəsini göstərir.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri 2014-ci ilin dövlət büdcəsində 563 milyon manat və ya dövlət büdcəsi xərclərinin 2,78 faizini təşkil etmişdir. 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində 3 milyard 200 milyon manatlıq ÜDM istehsal olunmuşdur ki, bu da ölkə üzrə ÜDM-in 5,15 faizini təşkil edir. Beləliklə, Azərbaycanda aqrar oriyentasiya indeksi 2014-cü ildə 0,54 təşkil etmişdir. 2011-ci ildə aqrar oriyentasiya indeksi 0,56 olmuşdur. Aqrar oriyentasiya indeksinin 1-dən kiçik olması kənd təsərrüfatı sahəsinin dövlət büdcəsindən ÜDM-dəki payı ilə müqayisədə aşağı səviyyədə maliyyələşdirilməsini göstərir. Lakin kənd təsərrüfatı sahəsinə verilən vergi güzəştləri, suvarma-irriqasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsinə çəkilən xərclər, kənd əhalisinin dövlət büdcəsindən aldığı sosial ödənişləri və digər aqrar sahə ilə bağlı xərcləri nəzərə alanda aqrar oriyentasiya indeksinin niyə belə kiçik olması aydınlaşır. Hətta deyilən xərc maddələri də nəzərə alınmasa belə, Azərbaycanda aqrar oriyentasiya indeksini dünya ölkələri ilə müqayisədə kifayət qədər yüksək saymaq olar. Məsələn, Azərbaycan bu göstəriciyə görə Avropa və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrini 1,5 dəfə və Cənubi Asiya ölkələrini isə 2 dəfə geridə qoyur. FAO-nun fərqləndirdiyi 6 regiondan yalnız Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrində aqrar oriyentasiya indeksi Azərbaycandan yüksək olmuşdur. Müqayisə onu göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət sərmayəsi daha yüksək səviyyədə yatırılır. İqtisadi nəzəriyyəyə görə indi yatırılan investisiya gələcək məhsul artımı deməkdir. Beləliklə, yüksək aqrar oriyentasiya indeksi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının orta və uzunmüddətli dönmədə davamlı iqtisadi inkişafına müsbət töhfə verəcəkdir.

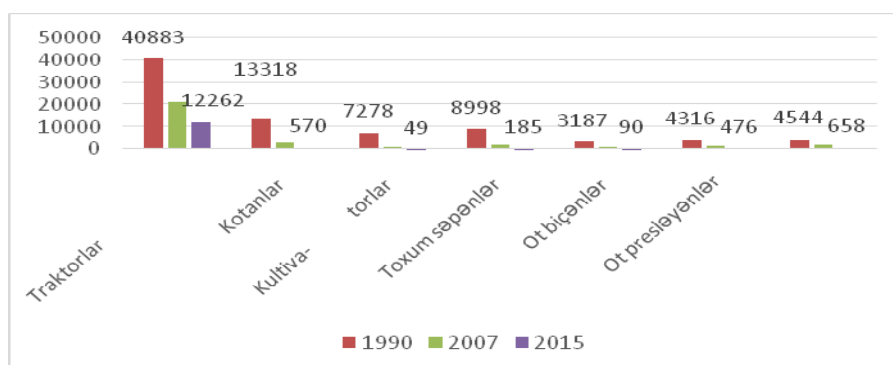
Şəkil 6. Aqrar oriyentasiya indeksinin müqayisəsi

Dünya Bankının tədqiqatlarında yardımın nisbi dərəcəsi (the relative rate of assistance (RRA)) metodologiyasından istifadə edərək hökumətin digər sahələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı qiymətlərinə necə təsir göstərməsi ölçülür. Əgər yardımın nisbi dərəcəsi müsbət göstəriciyə malikdirsə, onda kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması üzə çıxır, əksinə isə aqrar sektorun ağır vergi yükü altında olması deməkdir. Azərbaycanda yardımın nisbi dərəcəsi müsbət göstəriciyə malikdir. Tarixi təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə yardımın nisbi dərəcəsinin yüksək olması kənd təsərrüfatında investisiyaları təşviq etmişdir, əksinə yardımın nisbi dərəcəsinin aşağı olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar sahədə sərmayə təşəbbüslərinə imkan olmamışdır. Azərbaycanda yardımın nisbi dərəcəsinin müsbət işarəsi aqrar sahəyə investisiya axını üçün ilkin, amma çox mühüm bir əsası yaradır. FAO-nun hesablamaları göstərir ki, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yardımın nisbi dərəcəsinin yüksəlməsi hər işçiyə düşən kapitalın həcmi artırılmışdır.

Azərbaycanda son illərdə əsas istehsal fondlarının strukturunda dəyişiklik baş vermişdir. Binalar, tikililər, ötürücü qurğuların payı azalmış, maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi isə əksinə artmışdır. Maşın və avadanlıqların payının artması kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması məqsədilə “Aqrolizinq” SC-nin yaradılması və bu əsasda, aqrar sektorun zəruri avadanlıqlarla təmin edilməsi istiqamətində işlərin intensivləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı üzrə əsas istehsal fondlarının ünsürlərindən biri – çoxillik əkmələr üzrə də göstəricilər qənaətbəxş deyil. Belə ki, meyvə-giləmeyvə, üzüm bağları və çay plantasiyalarından ibarət çoxillik əkmələrin sahəsi, istər 1990-cı illə, istərsə də 1995-ci illə müqayisədə əsaslı şəkildə azalmışdır.

Digər məqam *istifadəyə verilmiş* əsas fondların illər üzrə həcmnin getdikcə azalmasıdır. Əgər 2008-ci ildə bu rəqəm 140,6 milyon manat təşkil edirdisə, sonrakı illərdə bu göstərici azalmağa doğru meyl etmiş, müvafiq olaraq 2009-cu ildə 120,2, 2010-cu ildə 111 milyon manat, 2011-ci ildə isə 97,9 milyon manata bərabər olmuşdur.

Maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi üçün ölkədə olan traktor və taxılıyığan-kombaynların sayı və qiyməti əsas götürülməklə aparılmış hesablamalar aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verir. Ölkə üzrə *hər min hektara düşən* traktorların sayı ilə dünya göstəricisi arasındakı fərqi aradan qaldırmaq üçün tələb olan maliyyələşmənin həcmi 306,9 milyon manat təşkil edir. Eyni hesablama taxılıyığan kombaynlar üzrə də aparılsa bu istiqamətdə 61,8 milyon manat əlavə sərmayə tələb olunduğu aydınlaşar. Bu halda, bir məqama xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır ki, texnikanın bir hissəsi köhnəlmişdir. Məsələn, 2015-ci ildə taxıl biçininə cəlb edilmiş 2660 ədəd taxılıyığan kombaynların təxminən yarısı fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş kombaynlardır.

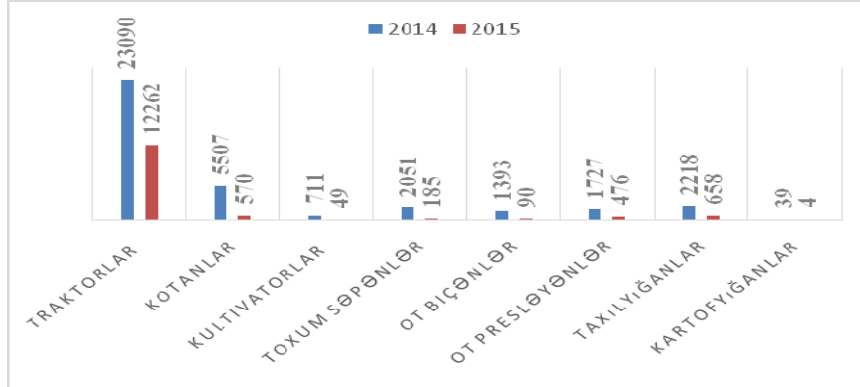

Şəkil 7. Əsas növ kənd təsərrüfatı texnikasının parkı, ilin axırına

Kotanların sayı 2015-ci ildə 1990-cı illə (13 318 ədəd) müqayisədə demək olar ki 23 dəfədən də çox azalmış və 570-ə çatmışdır. Burada diqqət cəlb edən nüanslardan biri də ondan ibarətdir ki, aqrar islahatlardan sonra sürətlə inkişaf edən sahələrin də texnika ilə təminatında problemlər olmuşdur. Məsələn, 1990-cı ilə müqayisədə 2015-ci ildə kartofyığan maşınların sayı 10 dəfə azalmışdır. Halbuki statistik məlumatlara görə, 1990-cı ildə ölkədə 185.2 min ton kartof istehsal edilirdisə, 2015-ci ildə bu 839,8 min tona çatmışdır. Yəni aqrar islahatlardan sonra Azərbaycanda kartof üzrə idxalın yerli istehsalla əvəzlənməsi sahəsində müsbət təcrübə qazanılmışdır. SSRİ dövründə kartofçuluq respublikada zəif inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı sahələrindən biri

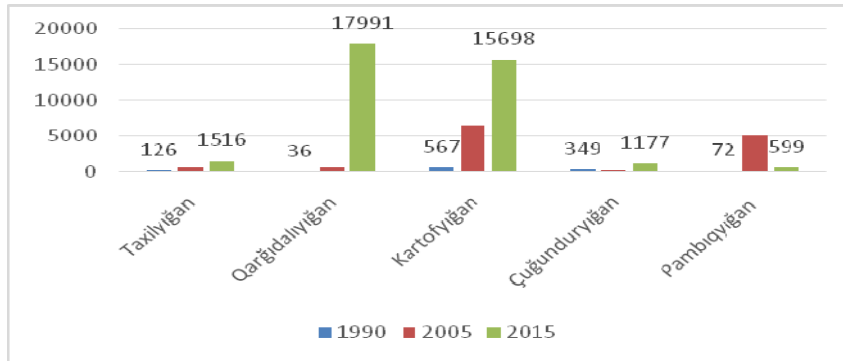
idi və əhalinin bu məhsula olan tələbatı əsasən Belorusiyadan, Baltıqyanı respublikalardan və Rusiyadan gətirilən məhsul hesabına ödənilirdi. Müstəqilliyin ilk illərində ölkənin kartofa olan tələbatının ödənilməsində idxal böyük paya malik idisə, hazırda hər il 50 min tondan çox fəraş kartof ixrac edirik. Amma kartof istehsalçıların texnika ilə təminatı çox zəifdir.

Ümumiyyətlə, DSK-nın əsas növ kənd təsərrüfatı texnikasının parkı ilə bağlı 2015-ci ildəki inventarlaşmadan sonra açıqladığı rəqəmləri 2014-ci ilə müqayisə edəndə ciddi şəkildə azalmanın şahidi oluruq.

Şəkil 8. Əsas növ kənd təsərrüfatı texnikasının parkı, ilin axırına

Şəkildən də gördüyü kimi 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə traktorların sayı 2 dəfəyə, kotanların, kartofyığanları sayı isə 10 dəfəyə yaxın azalmışdır. Həmçinin, DSK-nın məlumatlarının təhlili göstərir ki, bir kombayna (maşına) düşən müvafiq əkin sahəsi də artmışdır və bu da müsbət hal deyil.

Şəkil 9. Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha

Yuxarıdakı təhlillərdən göründüyü kimi traktor, taxılıqan kombayn və kotaların sayının artırılaraq dünya üzrə orta göstəriciyə çatdırılması məqsədilə 395,1 milyon manat həcmində investisiya tələb olunur.

Kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi (100 faiz qidalı maddə hesabı ilə) göstəricisinə diqqət yetirdikdə aşağıdakı mənzərəni müşahidə edirik. Əgər 1985-ci ildə 267,8 min ton gübrə verildisə, artıq 1995-ci ildə rəqəm 11,4 min tona düşmüş, 1999-cu ildə isə 1,3 min tona qədər azalmışdır. Son illərdə bir qədər irəliləmə müşahidə edilsə də hələ də aqrar sahədə gübrələrin verilməsinə görə 1985-ci və 1990-cı illərin səviyyəsinə çata bilinməyib.

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi

İllər	Cəmi 1000 t	hər hektar əkinə, kq	Gübrələnmiş sahənin ümumi əkinində xüsusi çəkisi, %
1985	267,8	166	80
1990	139,3	87	64
1995	11,4	10	24
1996	7,6	8	20
1997	4,9	5	17
1998	2,2	4	9
1999	1,3	5	13
2007*	22,8	16	...
2009	22,8	12	31
2010	31,7	18	34
2015	40,6	23	58
2016	80,7	44	70

* 2007-ci ildən fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları daxil olmaqla.

Təhlil göstərir ki, ölkə üzrə gübrə verilməsi səviyyəsi həтта 1990-cı illə müqayisədə aşağıdır və 2015-ci ildə əkin sahələrinin 42%-nə gübrə verilməmişdir. Ölkə üzrə əkin sahələrinə gübrə verilməsi göstərici orta dünya səviyyəsinə çatdırılarsa, ölkə üzrə məhsuldarlığın 40 faiz artacağı proqnozlaşdırılır. Hesablamalarımız göstərir ki, Azərbaycanda 1990-cı ilin səviyyəsində gübrə istifadəsini təmin etmək üçün illik əlavə olaraq 50 milyon manat vəsaitə ehtiyac vardır. (2011-ci ildən ölkədə gübrə zavodunun tikilməsi ilə bağlı işlərin başlanması gübrəyə olan tələbatın ödənilməsinə xidmət edəcəkdir.) Diferensiallaşdırılmış paylanma texnologiyası - GPS-dən (ingiliscə GPS – global positioning system) istifadə etməklə gübrənin əkin sahəsinin hansı hissəsində paylanması üçün qərarın verilməsində istifadə

olunur. Belə modern texnologiyanın tətbiqi iqtisadi baxımdan səmərəli olmaqla bərabər, həm də kənd təsərrüfatı məhsulunun ekoloji təmizlik səviyyəsini yüksəldir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, "dəqiq əkinçilik" (xüsusi sensorlar, aerofoto çəkilişləri, geoinformasiya sistemləri əsasında hazırlanan xüsusi kompüter proqramları, GPS və s. vasitələrdən istifadə etməklə) üçün çəkilən xərcləri 2-4 il ərzində geri qaytarmaq mümkündür. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı istehsalında "dəqiq əkinçiliyin" tətbiqi nəticəsində gübrəyə və yanacağa qənaət etməklə, məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı təyinətli əsas fondların orta illik dəyəri 2000-2014-cü illər ərzində nominal ifadədə üç dəfə artmışdır. Bu müddət ərzində bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatı təyinətli əsas fondların orta illik dəyəri 2,3 dəfə çoxalmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində əsas fondların artımı bilavasitə dövlət tərəfindən həyata keçirilən modernləşdirmə siyasətinin nəticəsində baş vermişdir. Özəl sahənin modernləşdirilmə prosesinə yaxından cəlb olunması üçün amortizasiya normasını tənzimləmək kimi təşviq üsullarından istifadə etmək mümkündür. Amortizasiya ayırması kənd təsərrüfatı müəssisəsinin maddi-texniki bazasını yeniləşdirmək üçün əsas pul vəsaiti mənbələrindəndir. Amortizasiya siyasətinin nə dərəcədə əsaslandırılmış olmasından asılı olaraq müəssisə xərcləri bərabərhissəli qaydada yeni yaranmış məhsulun üzərinə keçirir. Amortizasiya siyasəti fondların dövretmə müddətinə təsir göstərməklə istehsalın intensivlik səviyyəsini yüksəldə və sahə strukturunu təkmilləşdirə bilər. Amortizasiya siyasəti ilə irəli aparılan modernləşmə əməyini fondla təchiz olunma səviyyəsini təkcə kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət nöqtəyi-nəzərindən yeni mərhələyə keçirə bilər. Beləliklə, orta illik işçilərin hər nəfərinə düşən əsas istehsal fondlarının təkcə orta illik dəyəri yox, həm də modern fondların məhsuldarlıq səviyyəsi yüksələ bilər. Modernləşdirmə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal potensialının yüksəlməsinə, istehsalın intensivləşdirilməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına xidmət edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesində istifadə edilən texnikanın lizinq vasitəsilə təkmilləşdirilməsi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına imkan verən mütərəqqi maşınlar sisteminin tətbiqi istehsal parametrlərinin (dəqiq respturanın, müəyyənləşdirilmiş temperatur rejimlərinin və s.) dəqiq təminatına, yeni texnoloji proseslərin tətbiqinə və kənd təsərrüfatı məhsulunun çeşidini artırmağa şərait yaradır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsində lizinq mexanizminin inkişaf etdirilməsi bütövlükdə lizinq bazarının vəziyyəti ilə bağlıdır. Lizinq bazarında inkişafa nail olmaq üçün ilk növbədə qanunvericilikdə olan boşluqlar (xüsusilə, Vergi Məcəlləsi və Mülki Məcəllədə lizinqə dair ziddiyyətlər) aradan qaldırılmalı, lizinq sahəsində əsas vəsaitlərin yenilənməsini təmin etmək üçün sürətli amortizasiya tətbiq olunmalı, lizinq obyektinə qoyulan ƏDV aradan qaldırılmalı və banklarla eyni rəqabət mühiti təmin edilməlidir.

Azərbaycanda aqrar sahədə modernləşməni sürətləndirmək üçün elm və təhsilin vahid platformada prosesə qoşulmasını təmin etmək lazımdır. Tədqiqatlarımız göstərir ki, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin bazasında **universitet klasteri** ideyasının gerçəkləşməsi aqrar sahədə kadr hazırlığı, innovativ inkişaf və modernləşdirilmə üçün əlavə bir təkan ola bilər. Universitet klasteri məfhumunun ideoloji əsasları "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin bazasında yaranan klaster əmək bazarının tələbinə uyğun kadr hazırlığını həyata keçirməklə yanaşı, həm də konseptual sənədlərin (qanun layihəsi, siyasət sənədi və s.) yazılmasını, habelə biznesə konsalting, outsorsinq və outstaffinq xidmətlərinin göstərilməsini təşkil edə bilər.

Azərbaycanda aqrotexnoparkların yaradılması kənd təsərrüfatı sahəsində biliklərin kommersiyalaşdırılması, aqrar sahənin modernləşdirilməsi, səmərəliliyin artırılması, ümumilikdə iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində irəliyə atılmış bir addım ola bilər. Aqrotexnoparklar Sinqapur, Kamerun, Bruney, Rusiya və s. ölkələrdə fəaliyyət göstərirlər. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycan ərazisində aqrotexnoparkı Naxçıvan Muxtar Respublikasında təsis etmək mümkündür. Naxçıvanın blokada şəraitində olması bu ərazidə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, aqrar məhsulların ixracının artırılması yolu ilə xarici valyuta əldə edilməsi və yeni iş yerlərinin yaradılmasını zəruri edir. Naxçıvan aqrotexnoparkı bölgənin elmi potensialından (əlbəttə, park yaradıldıqdan sonra bu potensial daha da gücləndirilməlidir) istifadə edə bilər. Qeyd edək ki, AMEA-nın Naxçıvan bölməsi (xüsusilə, Bioresurslar İnstitutunda Meyvə, tərəvəz və üzüm laboratoriyası, Dənli taxıl, paxlalı və texniki bitkilər laboratoriyası, Biokimyəvi tədqiqatlar laboratoriyası, Nəbatat şöbəsi, Bitki sistematika şöbəsi və Zooloji tədqiqatlar şöbəsi) və Naxçıvan Dövlət Universiteti (xüsusilə, Təbiətsünashlıq və kənd təsərrüfatı fakültəsində kimya, coğrafiya, zoologiya, botanika və baytarlıq kafedraları) aqrotexnoparkın formalaşmasına elmi cəhətdən töhfə verə bilər.

Şəkil 10. Kənd təsərrüfatı elmləri üzrə tədqiqat və işləmələrə (R&D) çəkilən daxili xərclər (min AZN)

Kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına təsir göstərən amillərdən biri də tədqiqat və işləmələrə (R&D) çəkilən daxili xərclərin artmasıdır. Kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər 2000-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə 7,5 dəfə artmışdır. Amma müqayisə olunan dövrdə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər respublika üzrə cəmi 8,9 dəfə çoxalmışdır. 2015-ci ildə respublika üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən cəmi daxili cari xərclərin 5.7 %-i kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür.

Kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat və işləmə xərclərinin volatilliyinin qiymətləndirilməsi üçün standart kənarlaşma əmsalı hesablanır. Bunun üçün tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərcin məbləği loqarifmlənməlidir.

$$g = \ln\left(\frac{st}{s(t-1)}\right) \quad S = 1, \dots, N,$$

burada s - aqrar sahədə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərc, t isə ildir.

$$V = \sqrt{\frac{1}{N} \sum_{s=1}^N (G_s - \mu)^2}, \quad \text{burada,} \quad \mu = \frac{1}{N} \sum_{s=1}^N G_s$$

Aqrar sahədə tədqiqat və işləmələr üçün çəkilən xərclərin volatillik əmsalı (V) yuxarıdakı düstur vasitəsilə hesablanır. 2007-2011-ci illərdə Azərbaycan üçün tədqiqat və işləmələr üçün çəkilən xərclərin volatillik əmsalı 0,99-a bərabər olub ki, bu da yüksək göstəricidir. Məsələn, 2000-2008-ci illərdə aşağı gəlirli ölkələrdə eyni qayda ilə hesablanmış volatillik əmsalı 0,21, orta gəlirli ölkələrdə 0,14 və inkişaf etmiş ölkələrdə 0,11 olmuşdur. Volatillik əmsalına təsir göstərən amillər müxtəlifdir: Afrikanın cənubundakı ölkələrdə tədqiqat və işləmələr üçün çəkilən xərclərin volatillik əmsalı donorların qısamüddətli layihə-təyinatlı fəaliyyətləri ilə bağlı olduğu halda, Azərbaycanda daha çox dövlətin bu sahəyə ayırdığı vəsaitlər əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycanda aqrar sahədə tədqiqat və işləmələr üçün çəkilən xərclərin demək olar ki, hamısı dövlətə məxsusdur. Azərbaycanda volatillik əmsalının belə yüksək olması 2000-ci illərdən başlayaraq kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat və işləmələr üçün çəkilən xərclərin ilbəlil kəskin artımı ilə əlaqədardır.

Tədqiqatın yekunu kimi qeyd edə bilərik ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin memarı olduğu və uğurla həyata keçirdiyi torpaq islahatı Azərbaycan kəndlisinin çoxəsrlik arzusunu reallaşdırdı, onları torpağın həqiqi sahibinə çevirdi. Ulu öndərin bu cəsarətli addımı kənd təsərrüfatını 90-cı illərin əvvəllərindəki böhranlı vəziyyətdən çıxardı və ona yeni həyat verdi. Aqrar islahatlardan sonrakı müddətdə respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində kifayət qədər iş görülmüşdür. Belə ki, ölkədə kənd

təsərrüfatında məhsul istehsalının stimullaşdırılması, rəqabətqabiliyyətinin artırılması, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi və ixracın genişləndirilməsi məqsədilə kompleks dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına vergi güzəştləri ilə yanaşı əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə yardımlar, habelə buğda və çəltik əkininə görə subsidiya verilir. Belə ki, 2007-ci ildən başlayaraq yanacaq və motor yağlarına görə hər hektara 40 manat (2015-ci ildən bu məbləğ 50 manata qaldırıldı), becərilən buğda və çəltik sahələrinin hər hektarına görə isə istehsalçılara əlavə 40 manat məbləğində subsidiya verilməyə başlanılmışdır. Bununla yanaşı subsidiyaların tətbiqi vasitəsilə kənd təsərrüfatında ümumi istehsal fəaliyyətinin dəstəklənməsi həyata keçirilmişdir. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına mineral gübrələrin, biöhümunun və pestisidlərin güzəştlə satılmasına, cins inəklərin və texnikanın lizinqə verilməsi tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Bu tədbirlər nəticəsində respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artmış, yerli istehsal hesabına əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Buna paralel olaraq aqrar təhsil sisteminin köklü şəkildə modernləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət ayrılması hesabına bu sahədə ilkin müsbət nəticələr əldə olunmuşdur.

Amma əldə edilən müsbət nəticələrlə yanaşı aqrar sahənin modernləşdirilməsi üçün kifayət qədər iş görülməlidir. Məsələn, aparılan tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, ölkədə aqrar təhsilə maraq hələ də istənilən səviyyədə deyildir. Belə ki, aqrar sahədə ixtisaslaşmış ali təhsil müəssisəsi olan Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin 2015–2016-cı tədris ilində qəbul planı ümumilikdə 1275 nəfər, o cümlədən kənd təsərrüfatı üzrə 480 nəfər olmuşdursa, 2016–2017-ci tədris ilində qəbul planı ümumilikdə 1320 nəfərə, kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə dövlət sifariş 660 nəfərə çatmışdır. Eyni zamanda, 2015–2016-cı tədris ilində ümumilikdə universitetə 949 nəfər (və ya ümumi qəbul planının 74,4 faizi qədər) tələbə qəbul olunmuşdursa, 2016–2017-ci tədris ilində bu göstəricilər müvafiq olaraq 1169 (80,8 faiz) olmuşdur.

Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının texnika ilə təminatında da problemlər qalmaqdadır. Məhz Prezidentin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” ndə də problemlərin mərhələli həlli nəzərdə tutulur. Belə ki, 2020-ci ilədək olan müddətdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsini təmin edən, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə və kənd yerlərində sosial rifahın yüksəlməsinə töhfə verən rəqabətqabiliyyətli kənd

təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin formalaşdırılması üçün əlverişli mühit yaratmaq nəzərdə tutur. 2020-ci ildən 2025-ci ilədək olan dövr üçün ənənəvi təsərrüfatçılıqdan bazaryönümlü əlavə dəyər yaradan intensiv təsərrüfatçılığa keçidin gücləndirilməsi hesabına rəqabətqabiliyyətli aqrobiznesi formalaşdırmaq hədəflənir. Yalnız ayrı-ayrı sektorları əhatə edən yanaşmanın tətbiq olunmasının faydalı quruluşunun formalaşdırılması üçün münasib olmadığı Strateji Yol Xəritəsində də nəzərə alınmışdır. Bu sənədi yaxından öyrənəndə aydın olur ki, Strateji Yol Xəritəsində ən yaxşı yanaşma kimi bütün sahələri əhatə edən inteqrasiya edilmiş tədbirlərə yer verilib.

Bu hədəflərə nail olmaq üçün də ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının texnika, maşın və avadanlıqlarla, gübrə və bitki mühafizə vasitələri ilə, heyvandarlığın qarışıq qüvvəli yemlə, baytarlıq və fitosanitar xidmətləri ilə təminatının yaxşılaşdırılması, aqroservis xidmətləri, toxum və ting bazarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qarşıdakı illərdə aşağıdakı təkliflərin həyata keçməsinə məqsədəuyğun sayırıq:

1. Təhlil göstərir ki, Verdon-Kaldor qanununu 1993-2011-ci illərdə Azərbaycanda tətbiqi mümkün olmuşdur. Bu qanundan çıxan və gələcək üçün əhəmiyyətli olan nəticə budur ki, əmək məhsuldarlığının özünə və istehsala olan təsiri 4-5 ildən sonra mənfəətə dəyişə bilər. Bu çağırışı nəzərə alaraq işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yenilənməsi və bilik iqtisadiyyatı dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılması əsas şərtidir.

2. Modernləşdirmə prosesində aqrar mütəxəssislərin əməyinin mürəkkəbləşməsi işçi qüvvəsinin peşəkarlıq səviyyəsinin artımını zəruri edir. Hazırda kənd təsərrüfatı istehsal vahidlərinin əvvəllər tələb duymadıqları bir sıra mütəxəssislərə ehtiyacı olduğundan modernləşdirmə prosesinə dəstək verməkdən ötrü qısa, orta və uzunmüddətli dövrlərdə yüksək-ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün proqramların işlənilib həyata keçirilməsi zəruridir.

3. Azərbaycanda bölgələrdə olan kolleclərin (*məsələn, Qazax Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Tovuz Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Şamaxı Dövlət Regional Kolleci, Sabirabad Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci və s.*) bazasında ABŞ-da olduğu kimi torpaq qrant universiteti modelini tətbiq etmək mümkündür. Onların missiyasını üç əsas istiqamətdə cəmləşdirmək olar: aqrar sahədə tədqiqat, tədris və konsaltinq xidməti. Torpaq-qrant qurumları bölgələrdə akademik və tədqiqat proqramlarını əlaqələndirə bilər.

4. Kəndin sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması aqrar sahənin modernləşdirilməsinə birbaşa və dolaylı təsir imkanlarına malikdir. Məsələn, kəndlərdə fərdi mənzil tikintisinə 1 faizlə ipoteka kreditlərinin verilməsi bu istiqamətdə mühüm addım ola bilərdi. Kənddə mənzilə ehtiyacı olan gənc ailə fərdi ev tikintisi üçün əvvəlcə smetanın 10 faizini özü ödəməklə 15-25

il müddətinə kooperativ krediti ala bilər. Bu zaman mənzilin sahəsi (uyğun olaraq kredit məbləği) böyüdükcə verilən kooperativ kreditinin qaytarılma müddəti də uzun olmalıdır ki, aylıq kredit ödənişləri gənc ailənin büdcəsinə lazım olandan artıq təzyiq göstərməsin.

5. Azərbaycanda aqrar sahədə intellektual məhsul bazarının strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün elmi tədqiqatların nəticələrinin tətbiqi üzrə vasitəsi fəaliyyət şəbəkəsi olaraq **Aqrar Elmin Kommersiyalaşdırılması Dövlət Fondu** təsis edilsin.

6. Azərbaycanda **aqrar oriyentasiya indeksi** 2012-ci ildə 0,54 təşkil etmişdir. Azərbaycanda aqrar oriyentasiya indeksini dünya ölkələri ilə müqayisədə kifayət qədər yüksək saymaq olar. Məsələn, Azərbaycan bu göstəriciyə görə Avropa və Mərkəzi Asiya regionu ölkələrini 1,5 dəfə və Cənubi Asiya ölkələrini isə 2 dəfə geridə qoyur. FAO-nun fərqləndirdiyi 6 regiondan yalnız Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsi ölkələrində aqrar oriyentasiya indeksi Azərbaycandan yüksək olmuşdur. Müqayisə onu göstərir ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinə dövlət sərmayəsi daha yüksək səviyyədə yatırılır. İqtisadi nəzəriyyəyə görə indi yatırılan investisiya gələcək məhsul artımı deməkdir. Beləliklə, yüksək aqrar oriyentasiya indeksi Azərbaycanda kənd təsərrüfatının orta və uzunmüddətli dönmədə davamlı iqtisadi inkişafına müsbət töhfə verəcəkdir.

7. **Blokçeyn texnologiyasının** Azərbaycanda tətbiqi ictimai idarəetmənin səmərəliliyinə, banklararası likvidliyin artırılmasına və ticarətin təkmilləşdirilməsinə kömək edə bilər. Bunun başlıca səbəbi isə bu texnologiyanın qeyri-mərkəzləşdirilmiş şəkildə onun istifadəçiləri tərəfindən tənzimlənməsidir. İnformasiyanın dəqiqliyi, qalıcılığı və şəffaflığı blockchain-in əsas üstünlüklərindəndir. Daha sürətli, təhlükəsiz əməliyyatlar və daha ucuz xidmət xərcləri bu texnologiyanın istifadəçilərinin dayanmadan artmasına səbəb olan amillərdəndir. Bütün bu üstünlükləri potensial risklərlə qarşılaşdırdıqda, bu texnologiyanın üstünlüklərinin çatışmazlıqlarından daha çox olduğunu görmüş oluruq. Bu mənada “Elektron kənd təsərrüfatı” informasiya sisteminin inkişaf etdirilərək məxfi blockchain səviyyəsinə yüksəldilməsi təklif edilir. Ümumilikdə, Azərbaycanda digər sahələrdə olan elektron idarəetmə sistemlərinin də inkişaf etdirilməsi və üç pilləli şəkildə ictimai blokçeynə keçidi təklif olunur. Məxfi və konsorsium blokçeynlər yarandıqdan sonra müxtəlif məlumatlar ictimai blokçeynlərə ötürülə bilər. Hazırda dünyada rəqabət idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyi üzərindən aparılır. Bu mənada blokçeyn ən səmərəli və modern idarəetmə texnologiyası kimi istifadə oluna bilər.

8. Aqrar sahədə investisiya qoyuluşlarının artırılması üçün tədbirlər intensivləşdirilməlidir. Bildiyimiz kimi innovasiyaya start-uplar vasitəçiliyi ilə

çatmağa çalışan böyük şirkətlər, vençur kapital və inkubasiya mərkəzləri qurur və start-uplar üçün önəmli exit (çıxış) kanallarından birini təqdim edirlər. Türkiyə, Hindistan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr start-up-ların inkişafı üçün xüsusi dövlət proqramı həyata keçirirlər. Azərbaycanda start-up-ların konsorsiumunun yaradılması, həmçinin yerli və xarici sərmayənin cəlbi istiqamətində işlərin aparılmasına ehtiyac var. Azərbaycan banklarının “inkişaf bankı” formatına keçid üçün şərait yaratmaqla bankların biznesin qurulmasında yaxından iştirakını, hətta iştirak payını müəyyənləşdirmək zəruri olardı. Bankların yeni məhsulları investisiya həcmi artırmaqla biznes aktivliyini gücləndirə bilər;

9. Azərbaycanda İslam bankçılığının inkişafına şərait yaratmaqla aqrar sahədə investisiya qoyuluşunu artırmaq mümkündür. Çünki islam bankçılığı yalnız real istehsal və real aktivlərə sərmayə qoymağa icazə verir, spekulasiyaları isə qadağan edir. Bunun üçün əvvəlcə islam maliyyəsinin qanunvericilik əsasları yaradılmalı, daha sonra isə həm ənənəvi banklarda “İslam pəncərə”ləri, həm də digər ayrıca islam maliyyə institutları təsis edilə bilər.

10. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üzrə uğurlu islahatların davam etdirilməsi də məqsədmüvafiqdir. Həmçinin, “Rəqabət Məcəlləsi”nin və “İnvestisiyalar haqqında” qanunun qəbulu, İkitərəfli İnvestisiya Razılaşmalarının imzalanması və s. addımların atılması vacibdir. Xarici və yerli investorların iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli sahələri barədə məlumatlılığını artırmaq üçün Azərbaycanda “investment sector scan” aparılmalı və hər bir cəlb edici sahələrdə biznesin bütün mərhələləri izah olunmalıdır. Burada bir tərəfdən ölkə üçün arzuolunma (desirability) dərəcəsi, digər tərəfdən isə investoru maraqlandıra bilmə səviyyəsi (feasibility) müəyyənləşir. Məsələn, dövlət yeni iş yerləri, iqtisadi inkişaf, diversifikasiya, ixrac və s. barədə düşündüyü halda, investor ixtisaslı əmək qüvvəsi, infrastruktur, tənzimləmənin şəffaflığı və səmərəliliyi, sabitlik və s. məsələləri prioritet seçir.

Dissertasiyanın nəticə bölməsində aparılan tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr ümumiləşdirilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc edilmişdir:

1. Aqrar sahədə investisiya və əmək resurslarının tənzimlənməsinin iqtisadi-riyazi əsasları. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Elmləri Seriyası, № 3, Bakı, 2009, səh.81-83.

2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ekonometrik üsulların tətbiqinin əhəmiyyəti. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, səh.189-191.

3. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi: Qlobal ərzaq bahalaşması pers-

pektivində. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, № 1, Bakı, 2011, səh.37-40.

4. İran-Ermənistan münasibətləri: Geosiyasi reallıq versus siyasi iddialar. Monoqrafiya, Bakı, 2011, 48 s.

5. Azərbaycanın ixrac strategiyasının konseptual əsasları. Elmi Əsərlər № 1 (2), Bakı, 2011, səh.223-239.

6. Müstəqil Azərbaycanın xarici investisiya imkanları. "Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq konfrans, Azərbaycan Universiteti, Bakı, 2011, səh.41-45.

7. Российско-Азербайджанские отношения за 20 лет - 1991-2011. История и Перспективы, Российский Институт Стратегических Исследований (РИСИ) и ЦСИ, Баку, 2011, 124 с.

8. Iran-Armenia Relations: Geopolitical Reality versus Political Statements. Baku, 2011, 48 p. (<http://www.scribd.com/doc/78323446/Iran-Armenia-Relations-Geopolitical-Reality-versus-Political-Statements>)

9. Aqrar sahənin modernləşdirilməsi: Dünya təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi imkanları, "Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Az.ETKTİ və Tİ, Bakı, 2012, səh.248-250.

10. Азербайджан: Источник Европейской энергетической безопасности. Журнал "Rurociagi", Vol. 2, No 66, Польша-2012, с.41-42.

11. Азербайджано-корейское экономическое сотрудничество, 20th Anniversary of the Establishment of Diplomatic Relations between Korea and Central Asia and New Ways for Economic Cooperation, KIEP, Seoul, 2012, стр. 163-169.

12. Модернизация сельского хозяйства Азербайджана. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, №4, Bakı, 2012, стр.172-176.

13. Aqrar sahənin modernləşdirilməsində İKT-nin rolu. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, №1, Bakı, 2012, s.37-40.

14. Modernization of Azerbaijani Economy, Journal of Central Asian Economies, Vol.3, No. 2, December 2012, Seoul, Korea, pp.23-38.

15. Müstəqil Azərbaycanın xarici investisiya imkanları, İpək yolu, № 3, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2012, səh.41-48.

16. Aqrar sektorda investisiya qoyuluşu: modernləşmə istiqamətləri. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Elmləri Seriyası, № 2, Bakı, 2012, səh. 185-191.

17. The Middle Class in Azerbaijan: The Result and Driving Force of Transformation.3rd Think Tank Forum OIC Member States, 2-3 March,

2012, pp.133-137.

18. Enerji səmərəliliyi və modernizasiya siyasəti, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, № 3, Bakı, 2012, səh.24-28.

19. Aqrar sahənin modernləşdirmə məsələləri, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri № 2, Bakı, 2012, səh.247-251.

20. The Azerbaijan's Sustainable Economic Development: The Causality Relationship Between Economic Growth and Labor Productivity, Economic Reform and Open Economic Policy of Central Asia and Azerbaijan: Exploring Measures to Expand Korea - Central Asia - Azerbaijan Economic Cooperation, KIEP, Seoul, 2013, pp.3-14.

21. Food Security of Azerbaijan: Geo-Economic Approach, İpək yolu, 1, Azərbaycan Universiteti, Bakı, 2013, pp.10-13.

22. Modernization of Agriculture in Azerbaijan, Journal of Central Asian Economies, Vol.4, No. 1, Seoul, Korea, June 2013, pp.17-32.

23. Aqrar sahədə modernləşdirmənin iqtisadi mexanizmləri, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun "Elmi əsərlər" jurnalı, № 4, Bakı, 2013.

24. Aqrar modernləşdirmənin əsas xüsusiyyətləri, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi Əsərləri, № 2, Bakı, 2013, səh.85-90.

25. Economic Diversification Leads to Modernization in Azerbaijan, "Azərbaycanın vergi jurnalı" №6, Bakı, 2013, səh.101-106 (<http://vergijurnali.az/upload/File/06-2013p4.pdf>)

26. İqtisadi modernizasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Strateji təhlil, № 7, 2013, səh.17-29.

27. The Impact of Some Key Factors on Labour Productivity. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, İl 1, Cild 1, Oktyabr-Dekabr 2013, səh.49-58

28. Aqrar sahədə tədqiqat və işləmələr, "Kooperasiya" elmi-nəzəri jurnalı, № 4 (31), Bakı, 2013, səh.77-82.

29. Azerbaijan Economy: Diversification in lens of Modernization, Annual Report 2013, Korea Institute for International Economic Policy, Seoul, Korea, December 2013.

30. Resource-rich Countries: Modernization and Diversification, monoqrafiya, Lambert, Germany, 2013, 120 p.

31. İqtisadi modernizasiyaş Monoqrafiya, Bakı, 2014, 312 s.

32. Yaşıl inkişaf: Enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. Monoqrafiya, Çarşıoğlu, Bakı, 2014, 144 s.

33. Geo-economics. Monoqrafiya, Ankara, 2015, 208 s.

The Economic Problems of the Modernization of Agriculture

Resume

This thesis researches the problems in modernization of agriculture sector and instruments (credit, tax, amortization, price and other tools) of economic incentives scientific and technical progress in case of Azerbaijan Republic.

The aim of this study is researching main trends in modernization of agriculture sector and development of recommendations to upgrade this complex process.

This working examine the main characteristics of economic modernization agriculture sector and its development trends. To reach the innovation to end-consumer possible quickly global practices improved different mechanism. First and foremost-transfer innovation-transfer of scientific and technical experiences. The second mechanism-is related to independent activities of innovation developer about reach it to end-consumers. Adoption small innovations get extensive spread. Innovative business started successfully develop through small innovative enterprises.

This study analyzes innovative activities strategy of Azerbaijan Republic most of all acceleration of modernization. The conceptual basis for enhancement the innovation strategy of Republic proposes under global financial crisis.

The necessity of qualified labor force is underlined, specific ways of development of clusters and agro tech parks besides increase in R&D expenditure is recommended. Problems of improving financing analyzed in different chapter. There was suggested form The State Fund Commercialization of Agricultural Sciences.

Econometric methods such as Verdon-Caldor law, vector autoregression, production function, vector model correction of regression residues, impulse response etc. were used in dissertation.

Logical conclusion of this study is to research actual problems of modernization agriculture moreover positive effects of modernization agriculture on competitiveness, migration and social life.

Гасымлы Вусал Афрас оглы
Экономические проблемы модернизации сельскохозяйственного
сектора

Резюме

В диссертации на примере Азербайджанской Республики исследуются проблемы модернизации сельскохозяйственного сектора и инструменты (кредитные, налоговые, амортизационные, ценовые, страховые и другие рычаги) экономического стимулирования научно-технического прогресса. Целью диссертации является исследование основных направлений модернизации сельского хозяйства и разработка ряда рекомендаций для совершенствования этого многосложного процесса.

В работе исследуются основные характеристики экономической модернизации сельского хозяйства, тенденции ее развития. Для того чтобы инновации как можно быстрее доходили до конечного потребителя, мировой практикой выработаны различные механизмы. Основной – это трансфер инноваций – передача научно-технических знаний и опыта. Второй – самостоятельные действия разработчиков инноваций по их доведению до конечного потребителя. Широкое распространение получает самоосвоение небольших инноваций. Инновационный бизнес начал успешно развиваться через малые инновационные предприятия.

В работе анализируется стратегия инновационной деятельности Азербайджанской Республики, в особенности ускорение модернизации. Предлагаются концептуальные основы совершенствования инновационной стратегии страны в условиях глобального финансового кризиса.

Отмечается необходимость развития квалифицированного трудового ресурса, рекомендуются конкретные пути развития кластеров и агротехнопарков, также увеличение расходов на R&D. Проблемы совершенствования финансирования проанализированы в отдельной главе. Было предложено создание Государственного Фонда Коммерциализации Сельскохозяйственной Науки.

В диссертации использованы эконометрические способы, такие как закон Вердон-Калдора, векторная авторегрессия, производственная функция, векторная модель коррекции регрессионных остатков, импульсная характеристика и т. д.

Логическим завершением диссертации является исследование актуальных проблем модернизации сельского хозяйства и позитивных последствий модернизации сельского хозяйства на конкурентоспособность, миграционные явления и общество в целом.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГАСЫМЛЫ ВУСАЛ АФРАС ОГЛЫ

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
МОДЕРНИЗАЦИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
СЕКТОРА**

(на примере Азербайджанской Республики)

5312.01-«Отраслевая экономика»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора экономических наук

БАКУ – 2017